SANKHYADARSHANA

OR

APHORISMS OF ATHEISTIC PHILOSOPHY

WITH THE COMMENTARY OF

ANIRUDHA.



EDITED BY

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA, B. A.
Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta.

SECOND EDITION.



CALCUTTA,

PRINTED AT THE SARASWATI PRESS.

1892.

To be had From Pandit Jibananda Vidyasagara, B. A.
Superintendent Free Sanskrit College,
No, 2 Ramanatha Majumdara's Street, Calcutta.

एतानि मुद्रितसंस्कृतपुस्तकानि ।

१	आशुबोध व्याकरणम्	२
२	अष्टकम् पाणिनीयम्	॥०
३	उणादिसूत्रम् सटीक	२
४	कविकल्पद्रुम (धातुपाठ:)	।०
५	कलापव्याकरणं वा कातन्त्र	२
६	धातुरूपादर्श:	१॥०
७	परिभाषेन्दुशेखर	॥०
८	मुग्धबोधव्याकरणम् सटीक	१॥०
९	वाक्यमञ्जरी (वङ्गाक्षरै:)	।०
१०	वैयाकरणभूषणसार	॥।०
११	लघुकौमुदीव्याकरणम्	॥०
१२	लिङ्गानुशासनं सटीक	।०
१३	शब्दरूपादर्श:	॥०
१४	शब्दार्थरत्नम्	॥।०
१५	सारस्वतव्याकरण सटीक पूर्वार्द्धम्	१
१६	सारस्वतव्याकरणं सटीक उत्तरार्द्धं	२
१७	सिद्धान्तकौमुदी सरलासहिता	१०
१८	ऋतुसंहार काव्य सटीक	।/
१९	काव्यसंग्रह मूलमात्र	५
२०	काव्यसंग्रह सटीक प्रथमभाग:	३
२१	काव्यसंग्रह सटीक द्वितीयभाग:	२
२२	काव्यसंग्रह सटीक तृतीयभाग:	२
२३	किरातार्जुनीयकाव्य सटीक	१॥०
२४	कुमारसम्भवकाव्य पूर्वखण्ड सटीक	॥०
२५	कुमारसम्भवकाव्य उत्तरखण्डसटीक	॥
२६	गीतगोविन्द काव्य सटीक	॥०
२७	चन्द्रशेखरचम्पू काव्य	३
२८	नलोदय काव्य सटीक	।/
२९	नैषधचरितम् काव्य सम्पूर्ण सटीक	५
३०	नैषधकाव्य नवमसर्गपर्य्यन्त सटीक	२॥
३१	पुष्पवाणविलास काव्य सटीक	॥०
३२	विद्वन्मोदतरङ्गिणी (चम्पू काव्य)	॥०
३३	भट्टिकाव्य टीकाद्वयसहित	२
३४	भामिनीविलासकाव्य सटीक	
३५	भामिनीविलास संक्षिप्तटीकासह	
३६	चम्पू रामायणम् सटीक	
३७	(चम्पू रामायणम्) भोजचम्पू	॥
३८	शतकावलि:	॥
३९	माधवचम्पू काव्य	।
४०	मेघदूत मल्लिनाथकृत टीकासहित	/
४१	मेघदूत सटीक सुलभमूल्यकम्	/
४२	रघुवंश काव्य सटीक	१॥
४३	रघुवंश मूलमात्र ७,८,१२ सर्गा:	/
४४	राजप्रशस्ति सटीक	/
४५	शिशुपालवधकाव्य सटीक (माघ)	२
४६	मद्यकथासरित्सागर सम्पूर्ण	६
४७	कादम्बरी विस्तृतव्याख्यासहिता	३
४८	दशकुमारचरितगद्यकाव्य सटीक	१
४९	द्वात्रिंशत्पुत्तलिकासिंहासन	१
५०	पञ्चतन्त्रम् विष्णुशर्मकृत सटीक	१
५१	बहुविवाहवाद	।०
५२	वासवदत्ता गद्यकाव्य सटीक	१
५३	वेतालपञ्चविंशति: (सरलगद्य)	॥०
५४	शङ्करविजय	१॥०
५५	भोजप्रबन्ध सरल गद्य	॥०
५६	हर्षचरित सटीक बाणभट्टकृत	२॥०
५७	हर्षचरितबाणभट्टकृतगद्य	१
५८	संस्कृतशिक्षामञ्जरी प्रथमभाग:	/
५९	संस्कृतशिक्षामञ्जरी द्वितीयभाग:	।०
६०	संस्कृतशिक्षामञ्जरी तृतीयभाग:	॥०
६१	संस्कृतशिक्षामञ्जरी चतुर्थभाग:	।०
६२	हितोपदेश सटीक	॥।०
६३	अमरकोष	॥०
६४	वाचस्पत्यम् (वृहदभिधान)	१००
६५	मेदिनीकोष	१
६६	शब्दस्तोममहानिधि:	८

सांख्यदर्शनम्।



अनिरुद्धकृतवृत्तिसहितम्।

पण्डितकुलपतिना बि, ए उपाधिधारिणा

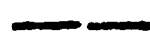
श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

संस्कृतं प्रकाशितञ्च।

द्वितीयसंस्करणम्।

कलिकातानगरे

सरस्वतीयन्त्रे मुद्रितम्।



इं १८९२



पण्डितकुलपति
श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्य वि, ए,

Pandit
Jibananda Vidyasagara B. A.

सांख्यसूत्रवृत्तिः।

प्रथमोऽध्यायः।

विनायकं नमस्कृत्य विष्णुं सूर्य्यं सरस्वतीम्।
लक्ष्मीं गङ्गां महेशानं वृत्तिं कर्त्तुं समारभे॥

पुरुषः खलु वैराग्यात् मोक्षशास्त्रे प्रवर्त्तते। वैराग्यं च द्वेधा स्यात्, शोकादिना वा जन्मान्तरीयदुरितक्षयाद्वा। तथा च श्रुतिः 'यदहरेव विरज्येत्तदहरेव प्रव्रजेत्' इति। शास्त्रे प्रवृत्तस्य परवैराग्यात् मुच्यते। तथाह पतञ्जलिः "दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यं, तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम्"। तदेव परवैराग्यं वक्तुम् अतिपरमकारुणिकः महामुनिः जगदुद्दिधीर्षुः कपिलो मोक्षशास्त्रमारभमाणः प्रथमसूत्रं चकार॥

अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः॥१॥

अथ इति शब्दं मङ्गलार्थो, न तु कर्मानन्तर्य्यार्थः, 'यदहरेव' इत्यादिश्रुतेरानन्तर्य्यस्य अप्रयोजनत्वात्। कर्मारम्भे च मङ्गलकरणं न्याय्यं, अथशब्दस्य मङ्गलवाचको दृश्यते

ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा।
कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मात् माङ्गलिकावुभौ॥ इति।

'त्रिविधदुःखे'ति शारीरमानसिकयोः आध्यात्मिकत्वेन संग्रह-

णात् एकत्वम्। आधिभौतिकं पशुपक्ष्यादिजनितम्, आधिदैविकं ग्रहभूतादिजनितम्। ननु एवं तेषां निवृत्तिः स्वत एव भवति। यतः सुखदुःखानां द्वित्रिक्षणावस्थायित्वात्, अत आह 'अत्यन्त'ेति। न दुःखविशेषाणां निवृत्तिः अभिमता, किन्तु दुःखजातीयानाम्। भविष्यतामपि हि निवृत्तिः अत्यन्तशब्दार्थः॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां पुरुषार्थत्वं, न तु त्रयाणाम् अत्यन्तत्वं, क्षयित्वात् विषयजसुखत्वात् वा। मोक्षस्य च न तथा, नित्यत्वात्प्रकाशरूपत्वात्। अत उक्तं 'अत्यन्तपुरुषार्थ' इति॥

भवतु दुःखनिवृत्तिः पुरुषार्थः, तथापि दृष्टादेव सुकरोपायात् तत्सिद्धेः शास्त्रसाध्ये दुष्करोपाये अनेकजन्मपरम्परायाससम्पाद्ये चित्तनिरोधादौ कः स्वस्थात्मा प्रवर्त्तते। तथा च

अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत्।
इष्टस्यार्थस्य संसिद्धौ को विद्वान् यत्नमाचरेत्॥

तथा हि, शारीरदुःखनिवृत्तये औषधादयः सन्ति, मानसदुःखनिवृत्तये प्रवरस्त्रीमिष्टान्नादयः सन्ति, आधिभौतिकदुःखनिवृत्तये च नीतिशास्त्रार्थवादिभिः प्रोक्ता नानाप्रकाराः उपायाः सन्ति, आधिदैविकदुःखनिवृत्तये च शान्तिमणिमन्त्रादयः सन्ति इत्यत्र उत्तरसूत्रम्॥ १॥

न दृष्टात्तत्सिद्धिर्निवृत्तेरप्यनुवृत्तिदर्शनात्॥ २॥

न वयं निवृत्तिमात्रं पुरुषार्थं इति ब्रूमः, किन्तु उत्पत्तिनिवृत्तिः। औषधादिना च नावश्यं दुःखं निवर्तते, यदि वा कथञ्चिन्निवर्तेत पुनरन्येन न भवितव्यमिति नास्ति नियमः॥२॥

भवतु दुःखनिवृत्तिस्तथापि न पुरुषार्थः, पुनःपुनस्तथाविधप्रतीकारकरणादित्यत आह॥

प्रात्यहिकक्षुत्प्रतीकारवत् तत्प्रतीकारचेष्टनात् पुरुषार्थत्वम् ॥ ३ ॥

यथा प्रत्यहं क्षुत्प्रतीकाराय वरान्नभक्षणादिना तृप्तस्य पुरुषार्थता, तथा दुःखनिवृत्तये औषधादिना पुनःपुनःप्रतीकारात् पुरुषार्थतेति ॥ ३ ॥

सिद्धान्तमाह ॥

सर्वासम्भवात् सम्भवेऽपि सत्तासम्भवाद्धेयः प्रमाणकुशलैः ॥ ४ ॥

न हि सर्वदेशे सर्वकाले वा वैद्यादयः वसन्ति। सम्भवेऽपि वा न अत्यन्तत्रिविधदुःखनिवृत्तिः स्यात्। अवश्यं हि देहनिबन्धनात् रागादीनां सम्भवः, देही सुखीति न दृष्टमिति। तस्मादेष पुरुषार्थः विज्ञैः हेयः, शास्त्रगम्यश्च उपादेयः॥

युक्त्यन्तरमाह ॥ ४ ॥

उत्कर्षादपि मोक्षस्य सर्वोत्कर्षश्रुतेः ॥ ५ ॥

अथवा दुःखत्रयनिवृत्तेः अन्योऽन्यमुत्कर्षो दृष्टो, मोक्षस्य सर्वोत्कृष्टो, नित्यत्वादेकत्वात्सर्वदुःखोच्छेदरूपत्वात् ॥ ५ ॥

ननु नास्त्येव तद्दर्शनं यत्र मोक्षो न पुरुषार्थः, न च औषधादिना दुःखनिवृत्तिमात्रं मोक्षः। तस्माद् यस्तत्र सिद्धान्तः सोऽस्माकं भविष्यति इत्यत आह ॥

अविशेषश्चोभयोः ॥ ६ ॥

स्वपक्षसिद्ध्या परपक्ष उपालभ्यते, न त्वन्यथा। उक्तञ्च
यत्रोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि तादृशः।
नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे ॥ ६ ॥

किं स्वभावतो बद्धस्य मोक्षसाधनोपदेशोऽन्यथा वा इत्य-
त्राह ॥

न स्वभावतो बद्धस्य मोक्षसाधनोपदेशविधिः ॥७॥

स्वभावनाशात् स्वरूपनाशप्रसङ्गात् । उक्तञ्च
वस्तुस्थित्या न बन्धोऽस्ति तदभावान्न मुक्तता ।
विकल्पघटितावेतावुभावपि न किञ्चन ॥
एतदेव दृढ़यति ॥ ७ ॥

स्वभावस्यानपायित्वादननुष्ठानलक्षणमप्रा-
माण्यम् ॥ ८ ॥

नित्यस्वभावस्य बन्धस्याप्रच्यवात्तन्नाशार्थमनुष्ठानमशक्य-
मिति ॥ ८ ॥

कश्चिद्विप्रलम्भाय अशक्यमपि उपदिशेत्, यथा अङ्गुल्यग्रे
करियूथशतमित्यत आह ॥

नाशक्योपदेशविधिरुपदिष्टेऽप्यनुपदेशः ॥ ९ ॥

अशक्यकार्य्याय उपदेशः न सम्भवति । उपदिष्टेऽपि न
उपदेशः, निष्फलीभवति इत्यर्थः ॥

अत्र शङ्कते ॥ ९ ॥

शुक्लपटवद्बीजवच्चेत् ॥ १० ॥

स्वभावस्यापि नाशो दृश्यते, यथा पटे शुक्लत्वस्य रागा-
दिभिः, बीजस्य वा अग्न्युत्तापात् अङ्कुरजननशक्तेः ॥ १० ॥

सिद्धान्तमाह ॥

शक्त्युद्भवानुद्भवाभ्यां नाशक्योपदेशः ॥ ११ ॥

सत्कार्य्यसिद्धेर्न पटस्य शौक्ल्यं नष्टं, किन्तु रागादिना अभि-
भूतं, क्षालनात् पुनरुद्भूतम् । अङ्कुराजननादपि बीजं न नष्टं,

किन्त्वभिभूतं, तस्य च पुनरुद्भवो न दृश्यते इति वस्तुवैचित्र्यात् अथवा योगिसङ्कल्पादिभिः तच्छक्त्याविर्भावात्॥ ११॥

नन्वात्मा स्वभावतो न बद्धः, किन्तु कालवशाद्बद्धो भविष्यतीत्यत आह॥

न कालयोगतो व्यापिनो नित्यस्य सर्वसम्बन्धात्॥ १२॥

भवतु अयं, यदि तस्य कदापि कालयोगः स्यात् न स्याद्वा। नित्यस्य व्यापिनः सर्वकालसम्बन्धोपाधित्वात्। नित्यस्येति सर्वकालसम्बन्धे प्राप्ते। व्यापिन इत्युत्तरसूत्रपर्य्यालोचनया सम्यगातायातम्॥ १२॥

देशवशाद्बद्धो भविष्यतीत्यत आह॥

न देशयोगतोऽप्यस्मात्॥ १३॥

व्यापिनो नित्यस्य सर्वदेशसम्बन्धादिति॥ १३॥

अथावस्थातो बद्धो भविष्यतीत्यत आह॥

नावस्थातो देहधर्मत्वात्तस्याः॥ १४॥

तस्याः अवस्थायाः। देहधर्मत्वादित्युपलक्षणं, अपरिणामित्वादिति परमार्थः॥ १४॥

आत्मनोऽप्यवस्था भविष्यतीत्यत आह॥

असङ्गोऽयं पुरुष इति॥ १५॥

असङ्गोऽयं पुरुष इति श्रुतिरस्ति, सा बाधिता स्यात्॥१५॥

कर्मवशाद्बद्धो भविष्यतीत्यं तद् दूषयति॥

न कर्मणान्यधर्मत्वादतिप्रसक्तेश्च॥ १६॥

निर्गुणत्वादात्मनः कर्मणोऽनात्मधर्मत्वम्। किन्तु अन्यधर्मेणापि कर्मणा बद्धो भविष्यति। तदयुक्तं, नहि अन्यधर्मेण

अन्यत्र किञ्चिदाधीयते, विश्वस्य वैचित्र्यानुपपत्तेः, अतिप्रसङ्गश्च इति । मुक्तात्मनामपि बन्धप्रसङ्गोऽन्यत्वाविशेषादिति ॥

दूषणान्तरमाह ॥ १६ ॥

विचित्रभोगानुपपत्तिरन्यधर्मत्वे ॥ १७ ॥

दृश्यते केचित् सुखिनः केचित् दुःखिनः । न च अनादौ संसारे केनापि सुखहेतु कर्म दुःखहेतु कर्म वा न कृतं, अन्यधर्मेण अन्यत्र कार्य्यजनने सर्वे सुखिनो दुःखिनो वा स्युः ॥ १७ ॥

अन्यधर्मेण अन्यत्र कार्य्यजनने प्रकृतिर्नियामिका भविष्यति, यं पुरुषं प्रति सा प्रवर्त्तते तस्य बन्धो भविष्यतीत्यत आह ॥

प्रकृतिनिबन्धना चेन्न तस्या अपि पारतन्त्र्यम् ॥ १८ ॥

प्रकृतेरपि व्यापित्वात् सर्वपुरुषसम्बन्धाविशेषात्कर्मणा विना न नियम इति तस्या अपि कर्मपारतन्त्र्यात् । तत्र च उक्तो दोषः ॥ १८ ॥

यदि प्रकृत्यादिनिबन्धन आत्मनो बन्धो नास्ति स्वभावेनापि नास्ति, तर्हि मोक्षशास्त्रोपदेशो व्यर्थः स्यात् इत्यत आह ॥

न नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य तद्योगस्तद्योगादृते ॥ १९ ॥

शुद्धेति गुणासङ्गी । बुद्धेति स्वच्छः । तद्योगः बन्धयोगः । तद्योगादृते प्रकृतियोगादृते । अविवेकं विना न आत्मनः कदापि बन्धः, किन्तु अविवेकात् बन्ध इत्यभिप्रायः । स च शास्त्रोपदेशात् नाम वेदितव्यः ॥ १९ ॥

अथ आवश्यया तस्य बन्धो भविष्यति इत्यत आह ॥

नाविद्यातोऽप्यवस्तुना बन्धायोगात् ॥ २० ॥

अविद्या हि विद्याप्रागभावः प्रध्वंसाभावो वा । उभ-यथापि अवस्तु । न च अवस्तुना वस्तुनः आत्मनः सम्भवति-बन्धः । तस्मादविद्यया बन्ध इति व्यपदेशमात्रं, न तत्त्वम् ॥२०॥

विद्यातोऽन्याऽविद्या वस्तुभूता भविष्यतीत्यत आह ॥

वस्तुत्वे सिद्धान्तहानिः ॥ २१ ॥

अस्माकं तावदविद्यायाः सद्रूपत्वे नाशाभावात् अनिर्मोक्षः अद्वैतिनां तु अविद्या न तात्त्विकी । द्वैतवादिनां तु अनादे-र्वस्तुभूतस्य नाशाभावात् उपदेशानर्थक्यम् ॥ २१ ॥

दूषणान्तरमाह ॥

विजातीयद्वैतापत्तिश्च ॥ २२ ॥

यद्यविद्या वस्तुभूतादि अनादिस्तदा नित्या आत्मतुल्या । अनात्मत्वे विजातीयद्वैतत्वम् ॥ २२ ॥

अथान्यपदार्थानामीदृशी गतिः । अविद्या तु वस्तुभूता-नादिरपि विनङ्क्ष्यतीत्याह ॥

विरुद्धोभयरूपा चेत् ॥ २३ ॥

अन्योऽन्यविरुद्धरूपा अनादिरपि नाशात् प्रागभावरूपा ॥२३॥

उत्तरमाह ॥

न तादृक्पदार्थाप्रतीतेः ॥ २४ ॥

न कुत्रापि केनापि तादृक् पदार्थः प्रतीतः ॥ २४ ॥

यद्येवं, प्रकृत्यादीनां षट्पदार्थवैधर्म्यात् कुत्र प्रवेश इत्यत आह ॥

न वयं षट्पदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत् ॥२५॥

स्पष्टम् ॥ २५ ॥

यद्यनियताः पदार्थाः, कथं पञ्चविंशतितत्त्वमित्यत आह ॥

अनियतत्वेऽपि नायौक्तिकस्य संग्रहोऽन्यथा बालोन्मत्तादिसमत्वम् ॥ २६ ॥

षडेव पदार्था इति न ब्रूमो, न तु युक्तिसिद्धमपि नाङ्गीकुर्मः । अन्यथा बालोन्मत्ततुल्यत्वम् । तथा च

न ह्याप्तवादान्नभसो निपतन्ति महासुराः ।
युक्तिमद्वचनं ग्राह्यं मयान्यैश्च भवद्विधैः ॥ २६ ॥

बौद्धपक्षं निरस्यति ॥

नानादिविषयोपरागनिमित्तोऽप्यस्य ॥ २७ ॥

अस्यात्मनोऽनादिविषयवासनानिमित्तो बन्धो भविष्यतीति न । अस्माकं तावद्वासनया सह आत्मनः सम्बन्धाभावाद्बन्धाभावः । बौद्धनये स्थिरस्यात्मनोऽसत्त्वाद्वासनाया अपि तावत्कालं स्थित्यभावात् को बन्ध इति ॥ २७ ॥

बाह्यवस्तूपरागात् वासनासन्तानेन आत्मसन्तानस्य बन्धो भविष्यतीत्यत आह ॥

न बाह्याभ्यन्तरयोरुपरज्योपरञ्जकभावोऽपि देशव्यवधानात् स्रुघ्नस्थपाटलिपुत्रस्थयोरिव ॥२८॥

यद्युच्येत रविजलभाजनयोरपि दृष्ट उपरज्योपरञ्जकभावः, तत्र रश्मिसम्बन्धादुपरागः, अत्र तत्सम्बन्धो नास्ति । वासनाद्वारेण चेत्, न, तावत्कालासत्त्वात् कथं सम्बन्धः । सन्तानस्य चेत्, यदि सन्तानी व्यतिरिक्तः, सिद्धान्तहानिः । अथ अव्यतिरिक्तस्तथापि तेन किञ्चित् आधेयम् । आधानं त्वशक्यं क्षणिकत्वात् । अनाधाने किं तेनासत्कल्पेनेति ॥२८॥

मा भूद्वासनया आन्तरोपरागः । आत्मनो व्यापित्वाद्बाह्यैकदेशेन आत्मसम्बन्धात् उपरागो भविष्यतीत्यत आह ॥

द्वयोरेकदेशलब्धोपरागान्न व्यवस्था ॥ २९ ॥

एकात्मवादिनां सर्वदा लब्धविषयोपरागादनिर्मोक्ष इति नास्ति व्यवस्था । नानात्मवादिनान्तु सर्वेषां सर्वार्थैः सम्बन्धात् एकदा तुल्यज्ञानोत्पादान्न व्यवस्था ॥ २९ ॥

अत्र शङ्कते ॥

अदृष्टवशाच्चेत् ॥ ३० ॥

यद्यपि सर्वदा सम्बन्धात् सर्वत्र ज्ञानं प्रसज्येत, तथापि यस्य अदृष्टेन यत्ज्ञानं जन्यते तदेव तस्य कारणमिति न सर्वत्र ज्ञानम् ॥ ३० ॥

दूषणमाह ॥

न द्वयोरेककालायोगादुपकार्य्योपकारकभावः ॥ ३१ ॥

द्वयोः कर्त्तृभोक्त्रोः एककालायोगात् एककालिकाभावेन न उपकार्य्योपकारकभावः सम्भवति ॥ ३१ ॥

शङ्कते ॥

पुत्रकर्मवदिति चेत् ॥ ३२ ॥

यथा पुत्रेष्ट्यादिनाऽविद्यमानस्य पुत्रस्य संस्कारद्वारोपकारः क्रियते, तथा अत्रापि भविष्यति ॥ ३२ ॥

सिद्धान्तमाह ॥

नास्ति हि तत्र स्थिर एक आत्मा यो गर्भाधानादिकर्मणा संस्क्रियते ॥ ३३ ॥

आत्मा अनादिर्नित्यशुद्धबुद्धः, तदुद्देशेन इविस्त्यागादयो युज्यन्ते इति ॥ ३३ ॥

आत्माऽस्थिरबोध इत्याह ॥

स्थिरकार्य्यासिद्धेः क्षणिकत्वम् ॥ ३४ ॥

सत्त्वमर्थक्रियाकारित्वं, तच्च क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्तं, तौ च अक्षणिके न सम्भवतः। अतस्तौ क्षणिकत्वमापादयतः॥ ३४॥

परिहरति॥

न प्रत्यभिज्ञाबाधात्॥ ३५॥

यद्यपि सहकारिसद्भावासद्भावाभ्यां करणाकरणाभ्यां स्थिरसिद्धिः समाधेया, तथापि सर्ववाद्यविवादसिद्धत्वात् स एवायम् इति अबाधितप्रत्यभिज्ञाबाध उक्तः। एतदन्यत्र प्रपञ्चितमिति नेह प्रतन्यते॥ ३५॥

दूषणान्तरमाह॥

श्रुतिन्यायविरोधाच्च॥ ३६॥

श्रुतिराह अस्ति जन्मान्तरोपभोग्यभोक्ता पुरुषः न्यायश्च को नाम अनुपभोग्ये कर्मणि तत्साधने प्रवर्तते। कारुणिकानां विरागात् प्रवृत्तिर्दृश्यते। न, तत्रापि तदुपकारेण स्वधर्मलाभात्, धर्मानभिसन्धानेऽपि मोक्षसाधनत्वात्॥ ३६॥

दूषणान्तरमाह॥

दृष्टान्तासिद्धेश्च॥ ३७॥

सर्वस्यैव पक्षप्रवेशान्नास्ति दृष्टान्तः। अप्रवेशे स एव स्थिरः। अथ तस्यापि क्षणिकत्वमन्यहेतुना प्रसिध्यताम्। तत्रापि दृष्टान्तासिद्धिरिति॥ ३७॥

क्षणिकपक्षे एवार्थक्रिया न सम्भवतीत्याह॥

युगपज्जायमानयोर्न कार्य्यकारणभावः॥ ३८॥

सव्येतरविषाणयोरिव युगपज्जायमानयोः स्वलक्षणार्थक्रिययोः। एतच्चासकृदुक्तम्॥ ३८॥

पूर्वापरकालभावितामात्रात् कार्यकारणभावो भविष्यतीत्यत आह ॥

पूर्वापाये उत्तरायोगात् ॥ ३९ ॥

भवेदेवं, यदि प्रतिबध्याधायकत्वं स्यात्। तदेव तु अशक्यं क्षणिकत्वादिति ॥ ३९ ॥

एतत् स्पष्टयति ॥

तद्भावे तदयोगादुभयव्यभिचारादपि न ॥ ४० ॥

हेतुहेतुमद्भावकाले कार्य्याभावादुभयव्यभिचारादपि न कार्य्यकारणभावः। आस्तां तावदर्थक्रियाकारित्वं, अयं हेतुरिदं कार्य्यमिति व्यवहारोऽपि न स्यात् ॥ ४० ॥

अथ हेतोः कार्यकाले सत्त्वमप्रयोजकं, पूर्वकालभाविता-मात्रेण भविष्यतीत्यत आह ॥

पूर्वभाविमात्रे न नियमः ॥ ४१ ॥

किं भिन्नसन्तानस्य, एकसन्तानस्य वा। भिन्नसन्तानस्य चेत् अतिप्रसक्तिः। एकसन्तानस्य चेत् निरन्वयध्वंसः। तस्य हि भिन्नसन्तानेन तुल्यत्वान्न नियमः। अन्वयश्च नास्तीत्युक्तम् ॥ अथ अविद्यमानस्यापि हेतुता दृश्यते, यथा इषुक्षेपकस्य क्षेपानन्तरं महिष्यादिमरणं, पश्चादिषुविद्धस्य मरणकर्तृत्वम्। न, तत्रापि मरणे व्यापारद्वारेण अन्वयात् ॥ ४१ ॥

बाह्यवस्तूपरागाद् बन्ध इत्युक्तम्। ननु बाह्यं च वस्तु नास्ति, विज्ञानात्मकत्वाज्जगत इति विज्ञानवादिनं निरा-करोति ॥

न विज्ञानमात्रं बाह्यप्रतीतेः ॥ ४२ ॥

न विज्ञानमात्रं जगत्। तथा सति अहं घट इति प्रत्ययः

स्यात्, न त्वयं घट इति। वासनाविशेषादिति चेत् न, बाह्या-भावे घटवासनाया एव असत्त्वात् कथं विशेषः। किञ्च वास-नाया अपि कारणं वासनैव, तत्र बाह्यवासनापि। वासनापीति पक्षेऽन्यस्यापि सत्त्वात् स एव बाह्योऽर्थः। ननु नास्त्येव बाह्यो-ऽर्थः, अवयवातिरिक्तस्यावयविनोऽभावात्, तथा ह्यवयवावय-विनोः एकत्वात् एकत्वप्रतीतेः। चलति अवयवेऽवयवी चलति, अन्यावयवे न चलति अवयवी। न चलतीति विरुद्धधर्माध्यासेन भेदान्नैकत्वम्। एवं रक्तारक्तावृतानावृतवत्त्वावृतत्वादिदोषा ऊह्याहार्याः। मा भूत् अवयवी, तथापि न बाह्यार्थापलापः, परमाणुपुञ्जस्यैव स्थूलत्वेन ग्रहणात्। न, अवयविना हि कार्येण परमाणुः अनुमातव्यः। तदभावे केन अनुमातव्यः। पर-माणूनाम् अतीन्द्रियत्वात् पुञ्जेऽपि किञ्चिदतिशयानाधानात् स्थूलोऽयमिति प्रत्ययो भ्रान्त इति विज्ञानमात्रं जगदिति। अत्र उच्यते। अवयवावयविनोर्भेदात्। अपि च द्वयोः अन्यत्वा-न्नावयवकम्पेऽवयवी कम्पते, यत्र तु बहुतरावयवकम्पस्तत्रा-वयवी कम्पत एव। एवं रक्तारक्तादिविरोधेऽपि सिद्धान्ता वक्तव्याः। तस्मात् सिद्धो बाह्योऽर्थः। वासनैवेति पक्षे सर्वदा ज्ञानोत्पत्तिरिति॥ ४२॥

निर्विषयस्य ज्ञानस्यादर्शनात् विषयाभावात् ज्ञानमपि नास्तीति शून्यवादी आह॥

तदभावे तदभावाच्छून्यं तर्हि॥ ४३॥

विषयाभावे ज्ञानाभावाच्छून्यम्। स्वविषयत्वे कर्तृकर्म-विरोध इति॥ ४३॥

शून्यं तत्त्वं, भावो विनश्यति, वस्तुधर्मत्वा-द्विनाशस्य॥ ४४॥

यदि भावरूपं तत्त्वं स्यात् भावस्य नाशात् तत्त्वनाशेऽनिर्मोक्षः, वस्तुधर्मत्वात् विनाशस्य वस्तुनोऽवश्यं विनाशात् ॥४४॥

समाधानमाह ॥

अपवादमात्रमबुद्धानाम् ॥ ४५ ॥

अभावो न नश्यतीति वाङ्मात्रं, न तु तत्त्वम्। अबुद्धानां अज्ञातशास्त्राणाम्। प्रागभावस्य विनाशदर्शनात्, सत्कार्य्यसिद्धौ भावस्य अविनाशात्। तिरोभावे नाशशब्दप्रयोगेऽपि प्रकृतिपुरुषयोरनाशात् ॥ ननु अभाव एव नास्ति कुतस्तस्य नाशानाशचिन्ता। कथं तर्हि अघटं भूतलमिति ज्ञानम्। भूतलालम्बनं चेत्, घटवति अपि भूतले तदभावज्ञानप्रसङ्गः, भूतलस्य तादवस्थ्यात्। केवलभूतलालम्बनम् अभावज्ञानं, घटे सति कैवल्यं नास्तीति चेत्, किं भूतलस्वरूपमात्रं कैवल्यं तदतिरिक्तं वा? यदि स्वरूपमात्रं, घटे सति अपि तस्य सद्भावादभावज्ञानं स्यात्। अतिरिक्तपक्षे स एव अभावः ॥ अथ भूतलस्य एकाकित्वेऽभावव्यवहारः, घटे सति एकाकित्वं नास्तीति क्व अभावव्यवहारहेतुः। तत् न। एकाकित्वमेकत्वसंख्या वा अन्यद्वा। एकत्वसंख्या च घटवत्यपि भूतलेऽस्ति। अन्यदिति पक्षे स एव अभावः। विषयावैलक्षण्ये विज्ञानवैलक्षण्याभावात् ॥ ननु भावाभावयोः सम्बन्धाभावात्कथमभावज्ञानमिति ?। यथा घटोऽयमितीन्द्रियान्वयव्यतिरेकात् ज्ञानं, तथा अभावज्ञानमपि सकारणम्। कार्य्यदर्शनाद्धि कारणं परिकल्प्यते, न तु दृष्टकार्य्यापलापः शक्यते वक्तुम्। किञ्च अनियतपदार्थवादित्वात् अस्माकं यथोपपन्नः सम्बन्धोऽपि कश्चिद्भविष्यतीति का नो हानिः। तस्मात्सिद्धोऽभाव इति ॥ ४५ ॥

समाधानान्तरमाह ॥

उभयपक्षसमानक्षेमत्वादयमपि ॥ ४६ ॥

अयमपि शून्यवादः क्षणिकपक्षविज्ञानपक्षतुल्यक्षेमत्वात् निराकार्य्यः । यथा प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञया क्षणिकनिराकरणं, बाह्यवस्तुप्रत्यक्षात् विज्ञाननिराकरणं, तथा अयमपि प्रत्यक्षेणैव समस्तविश्वदर्शनात् शून्यवादो निराकार्य्यः ॥४६॥

दूषणान्तरमाह ॥

अपुरुषार्थत्वमुभयथा ॥ ४७ ॥

यदि शून्यमभावः, को हि स्वस्थात्मा अभावाय यतेत, मोक्षः पुरुषार्थ इति भावशब्दप्रयोगश्चानर्थकः । अथ भावाभावव्यतिरिक्तं शून्यम् । एवम्भूतस्य वस्तुनोऽदर्शनादपि अपुरुषार्थत्वम् ॥ ४७ ॥

शून्यवादिनं निराकर्त्तुं देहपरिमाण आत्मेति क्षपणकमतमाह ॥

न, गतिविशेषात् ॥ ४८ ॥

न शून्यं तत्त्वं, शून्यस्य गत्यभावात् । दृश्यते च गतिः । यथा च श्रुतिः 'अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष बलाद् यमः' 'पापेन नरकं याति, पुण्येन स्वर्याति, ज्ञानेन ब्रह्मलोकं याति'इति ॥४८

तद् दूषयति ॥

निष्क्रियस्य तदसम्भवात् ॥ ४९ ॥

क्रियाशून्यस्य पुरुषस्य गमनासम्भवात् ॥ ४९ ॥

निष्क्रियत्वमेवाह ॥

मूर्त्तत्वाद्घटादिवत्समानधर्मापत्तावपसिद्धान्तः ॥५०

मूर्त्ता घटादयः क्रियावन्तः, तत्तुल्यधर्मत्वे विनाशात् अयमपसिद्धान्तः । किञ्च जन्मान्तरसञ्चारे हस्तिकृमिदेहपरिमाण-

त्वात् सङ्कोचविकासित्वेन सावयवत्वात् अनित्यत्वमिति ॥५०॥

एवं चाङ्गुष्ठमात्रमित्यादिश्रुतिविरोध इत्यत आह॥

गतिश्रुतिरप्युपाधियोगादाकाशवत् ॥ ५१ ॥

यथा घटाद्युपाधिभेदात् घटे गच्छति घटाकाशं गच्छतीति ज्ञानं, तथा शरीराद्यवच्छेदात् आत्मा गच्छतीति प्रतीतिः ॥ ५१ ॥

किमुपाधिना, कर्मवैचित्र्यात् विशेषो भविष्यतीत्यत आह॥

न कर्मणाप्यतद्धर्मत्वात् ॥ ५२ ॥

भवेत् एवं, यदि कर्मात्मधर्मः स्यात्। न तु आत्मनः कश्चित् धर्मोऽस्ति, निर्गुणत्वात् ॥५२॥

तद्धर्म एव कर्म भविष्यति, को विरोध इत्यत आह॥

निर्गुणादिश्रुतिविरोधश्चेति ॥ ५३ ॥

'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' इति श्रुतिर्विरुद्धा स्यात् ॥५३॥

मा भूत् आत्मधर्मोऽन्यधर्मेणापि क्रियाविशेषो भविष्यति आत्मनो व्यापित्वेन सर्वसम्बन्धादित्यत आह॥

अतिप्रसक्तिरन्यधर्मत्वे ॥ ५४ ॥

सर्वसम्बन्धाविशेषात् मुक्तात्मनामपि बन्धप्रसक्तिः ॥ ५४॥

ननु तवापि धर्माधर्मव्यवस्था अस्ति, बद्धस्य मुक्त्यर्थं प्रवृत्तिर्दृश्यते। तत्र यस्तव सिद्धान्तः, सोऽस्माकं भविष्यतीति समानमित्यत आह॥

तद्योगेऽप्यविवेकान्न समानत्वम् ॥५५॥

धर्माधर्मयोगेऽपि न समानधर्मत्वं, अविवेकात्। यदि तात्त्विको धर्माधर्मयोग आत्मनः स्यात् तदा तुल्यत्वम्। किन्तु अविवेकादात्मनो धर्माधर्मयोगाभिमान इति न समानत्वम् ५५

भवतु अविवेकात् बन्धः, तथापि अविवेकनाशार्थं धर्माङ्गीकरणतुल्यत्वम् । अन्यथा सर्वदा बन्धः स्यादित्यत आह ॥

नियतकारणात् तदुच्छित्तिर्ध्वान्तवत् ॥ ५६ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य यत्कारणमवगतं तद्व्यभिचारे सर्वतोऽनाश्वासः । यथा ध्वान्तनाशाय प्रकाशः, तथा अत्रापि विवेकात् अविवेकनाशः । विवेकार्थश्च धर्मस्वीकारे का क्षतिः, प्राकृतेनापि धर्मेणोपपत्तेः ॥ किमिदं ध्वान्तं नाम । अभावस्तम इति केचित् । तत् न, विधिमुखप्रतीतेः । अभावश्च किमालोकप्रागभावः प्रध्वंसाभावो वा ? यदि प्रागभावः, तर्हि यथा घटे उत्पन्ने घटप्रागभावो नष्टः, तथा आलोके सति आलोकप्रागभावो नष्ट इति प्रत्ययः स्यात् । भविष्यदालोकप्रागभावसत्त्वे वर्तमानालोके सति अन्धकारोऽविनष्टः स्यात् ॥ अथ प्रध्वंसाभावः ? तथापि अनश्वरत्वात् आलोकान्तरे सति अन्धकारप्रतीतिप्रसङ्गः, यथा घटान्तरे उत्पन्ने नष्टघटप्रध्वंसोऽस्त्येव ॥ अन्योऽन्याभावस्तु वस्तुनोरपि अस्ति । अत्यन्ताभावस्तु दुष्टत्वात् नाशङ्कनीयः । तदुक्तं

न च भासामभावस्य तमस्त्वं वृद्धसंमतम् ।
छायायाः कार्ष्ण्यमित्येवं पुराणेषु गुणश्रुतेः ॥
दूरासन्नप्रदीपादि महदल्पा चलाचला ।
देहानुवर्तिनी छाया न वस्तुत्वाद्विना भवेत् ॥

भावस्तम इति तु व्यपदेशो भावे सति प्रतीयमानत्वादिति ॥ आलोके सति वस्तुग्रहणं, तदभावे सति कथं ग्रहणमिति वैधर्म्यमात्रम् । यथा कौशिको भानिरपेक्ष एव गृह्णाति, तथा आलोकानपेक्षमेव तमोग्रहणं वैचित्र्यात् पदार्थस्य । तस्मात् रूपविशेषोऽयं यत्रावरकमस्ति तत्रारोप्य गृह्यते ॥

द्रव्यान्तरमिति केचित्। तदुक्तं

तमः खलु चलन्नीलं परापरविभागवत्।
प्रसिद्धधर्मवैधर्म्यान्नवभ्यो भेत्तुमर्हति ॥

अथ भवतु गुणो वा द्रव्यं वा, नास्माकं सिद्धान्तक्षतिः?
अनियतपदार्थवादित्वात्। अभावस्तु न भवतीति ब्रूमः ॥५६॥

विवेकात् मुक्तिरित्युक्तम्। घटपटादीनां विवेकोऽस्त्यादादीनामपि अस्तीति सर्वमुक्तिप्रसङ्ग इत्यत आह ॥

प्रधानाविवेकादन्याविवेकस्य तद्धाने हानम् ॥५७

सर्वेषां मूलं प्रधानम्। तस्य अविवेकात् अन्याविवेकस्य सम्भवः। पदार्थानामन्योऽन्यं भवतु अविवेको विवेको वा, न तेन बन्धमोक्षौ, किन्तु प्रधानविवेकाविवेकाभ्याम्। अतस्तद्धाने प्रधानाविवेकहाने सर्वाविवेकहानम् ॥ ५७ ॥

भवतु विवेकात् मुक्तिः। स किमात्मसम्बन्धी न वा? आत्मसम्बन्धी चेत्? आत्मनः कूटस्थत्वव्याघातः। असम्बन्धी चेत्? अतिप्रसक्तिरित्यत आह ॥

वाङ्मात्रं तु, न तत्त्वं, चित्तस्थितेः ॥ ५८ ॥

आत्मसम्बन्धीति वाङ्मात्रं तु, न तात्त्विकः सम्बन्धः। असम्बन्धेऽपि चित्ते विवेकस्थितेः चित्तसन्निधानात् आत्मनि विवेकाभिमान इति निवेदयिष्यामः ॥ ५८ ॥

भवतु श्रवणादेव विवेकज्ञानम्। अनेकजन्मायाससाध्येन अपरोक्षज्ञानेन किमित्यत आह ॥

युक्तितोऽपि न बाध्यते दिङ्मूढवदपरोक्षादृते ॥ ५९ ॥

व्यक्तम् ॥ ५९ ॥

प्रकृत्यादयः सन्ति, ते च महदादिक्रमेण परिणमन्त इति न दृष्टमित्यत आह ॥

अचाक्षुषाणामनुमानेन बोधः, धूमादिभिरिव वह्नेः ॥ ६० ॥

भवेदेवं, यदि प्रत्यक्षमेव प्रमाणं, नानुमानादिकमिति। प्रकृत्यादीनामदर्शनेऽपि सामान्यतो दृष्टानुमानात् सिद्धेः ॥६०॥

प्रकृत्यादीनां सृष्टिक्रममाह ॥

सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः, प्रकृतेर्महान्महतोऽहङ्कारोऽहङ्कारात्पञ्च तन्मात्राणि, उभयमिन्द्रियं, तन्मात्रेभ्यः स्थूलभूतानि, पुरुष इति पञ्चविंशतिर्गणः ॥ ६१ ॥

यद्यपि त्रयाणां साम्यावस्था प्रकृतिः तथापि एकैकस्मिन्नपि प्रकृतिशब्दप्रयोगः साङ्केतिकः। महानिति बुद्धितत्त्वम्। अहङ्कार इति अभिमानः। पञ्च तन्मात्राणीति शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः। उभयमिन्द्रियं, बाह्यं पञ्च कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणाख्यानि, आन्तरं मनः। स्थूलभूतानि आकाशवायुतेजोजलभूमयः। तेषां च पञ्चतन्मात्रेभ्य उत्पत्तिरिति बोद्धव्यम्। स्थूल इत्युपलक्षणं, सूक्ष्मभूतानामपि ग्रहणम्। पुरुष इति संख्यापूरणार्थं, न तु सृष्टिक्रमार्थं, नित्यत्वात् आत्मनः ॥६१॥

कार्य्यात् कारणानुमानार्थं प्रातिलोम्यमाह ॥

स्थूलात्पञ्चतन्मात्रस्य ॥ ६२ ॥

स्थूलात् पञ्चभूतात् कार्य्यात् सत्त्वरजस्तमोभेदेन शान्तघोरमूढरूपात् पञ्चतन्मात्रस्य ज्ञानम्॥ ६२॥

बाह्याभ्यन्तराभ्यां तैश्चाहङ्कारस्य ॥ ६३ ॥

बाह्याभ्यन्तराभ्यामिन्द्रियाभ्यां तैः पञ्चतन्मात्रैश्च कार्य्यैरहङ्कारस्य ज्ञानम् ॥ ६३ ॥

तेनान्तःकरणस्य ॥ ६४ ॥

तेनाहङ्कारेण कार्य्येणान्तःकरणस्य बुद्धेर्ज्ञानम् ॥ ६४ ॥

ततः प्रकृतेः ॥ ६५ ॥

ततो महत्तत्त्वात् कार्य्यात् प्रकृतेर्ज्ञानम् ॥ ६५ ॥

संहतपरार्थत्वात् पुरुषस्य ॥ ६६ ॥

न प्रकृतेः कार्य्यत्वात् पुरुषस्य ज्ञानं, प्रकृतेर्नित्यत्वात् पुरुषस्य अकारणत्वात्। किन्तु प्रकृतेः संहतत्वात् त्रिगुणात्मकत्वात् परार्थत्वम्। परश्च पुरुषः। अतः तस्य ज्ञानम्। स च असंहतो वक्तव्यः, अनवस्थाभयात् ॥ ६६ ॥

अथ प्रकृतेः कारणं भविष्यतीत्यत आह ॥

मूले मूलाभावादमूलं मूलम् ॥ ६७ ॥

मूलप्रकृतेर्मूलाभावात् कारणाभावात् अमूलं यत् कारणं तन्मूलम्। सा प्रकृतिः ॥ ६७ ॥

अत्र युक्तिमाह ॥

पारम्पर्य्येऽप्येकत्र परिनिष्ठेति संज्ञामात्रम् ॥ ६८ ॥

प्रकृतेः अन्यत् कारणं, तस्यापि अन्यत् कारणमिति अनवस्थादोषादन्ततोऽकारणं मूलं वक्तव्यम्। सैव प्रकृतिरिति। पञ्चविंशतितत्त्वात् अधिकाङ्गीकारे च गौरवं स्यात् ॥ ६८ ॥

प्रकृतेरप्रत्यक्षत्वात् कथं कारणत्वावगम इत्यत आह ॥

समानः प्रकृतेर्द्वयोः ॥ ६९ ॥

द्वयोर्वादिप्रतिवादिनोः तुल्यत्वम्। यथा परमाणोः अप्रत्य-

सत्वेऽपि घटादौ तद्गुणदर्शनात् परमाण्वनुमानं, तथा अत्रापि जगतस्त्रैगुण्यदर्शनात् कारणं प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिकेति अनुमीयते। तथा हि, कामिनी भर्त्तुः सुखदा इति सात्त्विकी, अविनयात् दुःखदेति राजसी, विरहात् मोहदा इति तामसी। एवं सर्वे भावा द्रष्टव्याः ॥ ६९ ॥

यदि विवेकदर्शनात् मुक्तिः तदा शास्त्रश्रवणादेव मुक्तिः स्यात् ? न चैवं, कस्यापि क्षिप्रं कस्यापि चिरेणेति दर्शनादित्यत आह ॥

अधिकारित्रैविध्यान्न नियमः ॥ ७० ॥

अधिकारिणः त्रिविधा भवन्ति, उत्तममध्यमाधमभेदात्। तद्भेदः सहकारिणोऽविद्यादेर्भेदात्। तद्भेदश्च अदृष्टभेदात्। तेन श्रवणमात्रादिति न नियमः ॥ ७० ॥

पूर्वं 'प्रकृतेर्महान्' इति सूत्रे कार्य्यकारणभावः प्रतिपादितः, न तु क्रमः इति भ्रमं निराकरोति ॥

महदाख्यमाद्यं कार्य्यं, तन्मनः ॥ ७१ ॥

प्रकृतेः आद्यं कार्य्यं, तन्महत्तत्त्वं बुद्धिः मननात् मन इति ॥७१॥

चरमोऽहङ्कारः ॥ ७२ ॥

अनन्तरं बुद्धेः कार्य्यम् अहङ्कारः ॥ ७२ ॥

तत्कार्य्यत्वमुत्तरेषाम् ॥ ७३ ॥

अहङ्कारकार्य्यत्वम् उत्तरेषां एकादशेन्द्रियाणां पञ्चतन्मात्राणाम्। पारम्पर्य्येण तन्मात्रकार्य्याणामपि भूतानां तत्कार्य्यत्वमित्युक्तम् ॥ ७३ ॥

ननु यद्येवं, प्रधानकार्य्यं जगदिति सिद्धान्तहानिरित्यत आह ॥

आद्यहेतुता तद्द्वारा पारम्पर्य्येऽप्यणुवत् ॥७४॥

यथा मृत्पिण्डकार्य्यस्य घटस्य पारम्पर्य्येऽपि परमाणुकारणता, तथा प्रकृतेरपि मूलकारणता ॥

प्रकृतिपुरुषयोर्नित्यत्वात् सृष्ट्यादौ कस्य कारणत्वमित्यत्र आह ॥ ७४ ॥

पूर्वभावित्वे द्वयोरेकतरस्य हानेऽन्यतरयोगः ॥ ७५ ॥

न पूर्वभावित्वमात्रेण कारणत्वं, किन्तु अन्वयव्यतिरेकाभ्याम्। द्वयोर्मध्ये एकतरस्य पुरुषस्य कारणत्वयोग्यताहानिः अविकारित्वश्रुतेः। अतोऽन्यतरस्य प्रधानस्य कारणत्वयोगः ॥७५॥

अविवादात् परमाणूनामेव कारणत्वमस्तु इत्यत आह ॥

परिच्छिन्नत्वान्न सर्वोपादानम् ॥ ७६ ॥

यत् परिच्छिन्नं न तत् सर्वोपादानं, यथा न तन्तुर्घटस्य कारणम्। तस्मात् पदार्थानां पृथक् पृथक् कारणं वक्तव्यम्। एककारणत्वे च लाघवं स्यादिति ॥ ७६ ॥

अत्र श्रुतिं दर्शयति ॥

तदुत्पत्तिश्रुतेश्च ॥ ७७ ॥

युक्तिस्तावत् प्रोक्ता। श्रुतिरपि प्रधानस्य जगत्कारणतामाह 'प्रधानाज्जगज्जायते' इति ॥ ७७ ॥

प्रागसतो घटस्य भवनं दृश्यते। नियतपूर्वभावित्वात् प्रागभावः कारणमस्तु इत्यत आह ॥

नावस्तुनो वस्तुसिद्धिः ॥ ७८ ॥

नाभावात् भावोत्पत्तिः। कारणरूपं कार्य्यं दृश्यते इति जगतोऽपि अवस्तुत्वम् ॥ ७८ ॥

भवतु जगदपि अवस्तु, का नो हानिः इत्यत आह॥

अबाधाददुष्टकारणजन्यत्वाच्च नावस्तुत्वम्॥ ७९॥

शुक्तौ रजतज्ञाने 'नेदं रजतम्' इति ज्ञानात् रजतबाधः। न चात्र 'नेदं भावरूपं जगत्' इति कस्यापि ज्ञानमिति, येन भावरूपबाधः स्यात्। दुष्टकारणजन्यत्वाच्च मिथ्येति अवगम्यते, यथा कामलादिदोषात् पीतशङ्खज्ञानं कस्यचित्। अत्र च जगज्ज्ञानस्य सर्वेषां सर्वदा सत्यत्वाच्च न दोषोऽस्ति। तस्मात् नावस्तु जगदिति॥ ७९॥

नन्वभावः कारणमस्तु, तथापि अभावत्वं न जगतो भविष्यति, तत्राह॥

भावे तद्योगेन तत्सिद्धिरभावे तदभावात् कुतस्तरां तत्सिद्धिः॥ ८०॥

भावे उपादानकारणे 'कारणगुणः कार्य्यम्' इति तद्योगेन भावयोगेन तत्सिद्धिः कार्य्यस्य वस्तुत्वसिद्धिः। अभावे जगतोऽभावत्वे तदभावात् जगदभावस्य अवश्यभावात् कुतस्तत्सिद्धिरिति, अभावस्य अभावरूपत्वात्॥८०॥

कर्मैव जगत्कारणमस्तु, किं प्रधानकल्पनया इत्यत आह॥

न कर्मण उपादानत्वायोगात्॥ ८१॥

निमित्तकारणमदृष्टमस्तु, धर्माधर्मयोस्तु उपादानकारणत्वं न क्वचित् दृष्टम्। प्रकृतिपुरुषविवेकदर्शनात् मुक्तिरिति प्रकृतिस्वीकारः॥ ८१॥

वेदोक्तार्थानुष्ठानादेव मुक्तिसम्भवात् किं प्रकृत्या इत्यत आह॥

नानुश्रविकादपि तत्सिद्धिः, साध्यत्वेनावृत्तियोगादपुरुषार्थत्वम्॥ ८२॥

वेदादनुश्रूयते इति आनुश्रविको यागादिः। तस्मादपि न मोक्षसिद्धिः, साध्यत्वेनावृत्तियोगात्। कार्य्यत्वेन अनित्यत्वात् मुक्तस्य पुनःसंसारानुवृत्तियोगः। तस्मात् अपुरुषार्थत्वम्॥८२॥

पुरुषार्थत्वं दर्शयति॥

तत्र प्राप्तविवेकस्यानावृत्तिश्रुतिः॥ ८३॥

तत्र प्रकृतिपुरुषयोः प्राप्तविवेकस्य विवेकज्ञानात् अनावृत्तिश्रुतिः। 'न स पुनरावर्तते' इति श्रुतिः॥८३॥

विपक्षे दोषमाह॥

दुःखाद् दुःखं, जलाभिषेकवन्न जाड्यविमोकः॥ ८४॥

यदि कर्मसाध्यो मोक्षो भवेत्, कर्मणो दुःखबहुलत्वात् तत्कार्य्यो मोक्षोऽपि दुःखबहुलः स्यात्। अन्ततः क्षयित्वेनापि दुःखं स्यात्। नहि जाड्यार्त्तस्य जाड्यविमोक्षो जलाभिषेकात्, प्रत्युत जाड्यमेवेति॥

दुःखस्य कर्मसाध्यत्वमप्रयोजकं, किन्तु काम्यकर्मसाध्यत्वं हेतुः, निष्कामकर्मणो मोक्षसाधनत्वात्। तथा च श्रुतिः।

कर्मभिर्मृत्युमृषयो निषेदुः प्रजावन्तो द्रविणमिच्छमानाः ८४॥

अथापरे ऋषयो मनीषिणः परं कर्मभ्योऽमृतत्वमानशुरित्यत्राह॥

काम्याकाम्येऽपि साध्यत्वाविशेषात्॥८५॥

मा भूत् निष्कामकर्मसाध्यं दुःखं, तथापि काम्यात्‌निष्कामकर्मविशेषेऽपि मोक्षस्य कर्मसाध्यत्वमविशिष्टम्। साध्यत्वात् क्षयित्वेन पुनरपि दुःखं स्यात्। निष्कामकर्मणो मोक्षसाधनत्वश्रुतिश्च ज्ञानार्थं, ज्ञानाच्च मोक्ष इति पारम्पर्य्येण मोक्षसाधनत्वम्॥ ८५॥

यदि प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानात् मोक्षो भवेत्, तथापि क्षयित्वात् पुनरपि संसार इति वादिप्रतिवादिनोः तुल्यत्वमिति, तत्राह॥

निजमुक्तस्य बन्धध्वंसमात्रं परं, न समानत्वम्॥ ८६॥

निजमुक्तस्य स्वभावमुक्तस्य बन्धध्वंसः। बन्धोऽविवेकः, तद्विरोधेन अविवेकध्वंसो नाशः। अविवेकनाशस्य च प्रध्वंसत्वात् कुतः संसारस्य पुनरावर्त्तनमिति समानत्वम्॥ ८६॥

पञ्चविंशतिगण इत्युक्तं, तत्सिद्धिश्च न प्रमाणेन विनेति। तद्दर्शयति॥

द्वयोरेकतरस्य वाप्यसन्निकृष्टार्थपरिच्छित्तिः प्रमा। तत्साधकतमं यत् तत्॥ ८७॥

‘द्वयोः’ इतीन्द्रियार्थयोर्विद्यमानयोः प्रत्यक्षे। ‘एकतरस्य वापि’ इति विद्यमानस्य लिङ्गस्य शब्दस्य वानुमाने शब्दे च। ‘असन्निकृष्टार्थपरिच्छित्तिः’ इति अपरिच्छिन्नार्थपरिच्छित्तिः प्रमा प्रमितिः फलम्। एतेनानधिगतार्थगन्तृप्रमाणमित्युक्तम्। प्रमासाधकतमं यत् तत् प्रमाणमिति प्रमाणसामान्यलक्षणम्॥ ८७॥

कति प्रमाणानीत्यत आह॥

त्रिविधं प्रमाणम् । तत्सिद्धौ सर्वसिद्धेर्नाधिक्यसिद्धिः ॥ ८८ ॥

प्रत्यक्षानुमानशब्दाः प्रमाणानीति । किमुपमानार्थापत्त्यभावसम्भवैतिह्यानि न सन्त्विति । अत्रोक्तं 'तत्सिद्धौ' इत्यादि । प्रमेयव्यवस्थार्थं प्रमाणस्वीकारः । त्रिविधप्रमाणसिद्धौ सर्वप्रमाणानां प्रमेयव्यवस्थासिद्धेर्नाधिक्यसिद्धिः पृथक्प्रमाणत्वेन, त्रिविधप्रमाणेष्वेवामन्तर्भावादिति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षान्वयव्यतिरेकादिना यथायथं प्रत्यक्षादिषु सूरिभिरन्तर्भावितत्वात् केवलमधिकः संज्ञाभेदः कृत इति नाधिकत्वेन प्रमाणसिद्धिः ॥ ८८ ॥

विशेषलक्षणमाह ॥

यत्सम्बन्धसिद्धं तदाकारोल्लेखि विज्ञानं तत्प्रत्यक्षम् ॥ ८९ ॥

'यत्सम्बन्धसिद्धम्' इत्यनुमानशब्दौ व्यवच्छिन्नौ । तदाकारोल्लेखि घटाकारोल्लेखि । तत्प्रत्यक्षम् । सविकल्पकमपि प्रत्यक्षं संगृहीतम् । बौद्धास्तु निर्विकल्पकमेव प्रत्यक्षमिति वर्णयन्ति, कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षमिति । नामजात्यादियोजनात्मिका प्रतीतिः कल्पना, सा च सविकल्पकेऽप्यस्तीति न प्रत्यक्षं प्रमाणम् । तत् न । अदुष्टसाक्षात्कारिप्रमाजनकसामग्रीजनितं प्रत्यक्षम् । तदुभयं, निर्विकल्पकं सविकल्पकं च । किन्तु सादृश्यसंस्कारोद्बोधद्वारेण स्मृत्या नामजात्यादिसंविदुत्पद्यते । अत एवाधिकप्राप्त्या सविकल्पकमिति विशेषसंज्ञा । न च स्मृत्या कश्चिद्दोषः सामग्रीप्रत्यवायो वा

जनितः ॥ अथ श्रुत्या बाधितत्वान्न प्रमाणम् । अहो नैपुण्यं, यत्सहकारि प्रामाण्यं बाधते । तथा च,

संज्ञा हि स्मर्य्यमाणापि प्रत्यक्षत्वं न बाधते ।
संज्ञिनः सा तटस्था हि न रूपाच्छादनक्षमा ॥
ततः परं पुनर्वस्तु धर्मैर्जात्यादिभिर्यया ।
बुद्ध्यावसीयते सापि प्रत्यक्षत्वेन संमता ॥ ८९ ॥

योगिप्रत्यक्षाव्यापकत्वान्नेदं प्रत्यक्षलक्षणमित्यत आह ॥

योगिनामबाह्यप्रत्यक्षत्वान्न दोषः ॥ ९० ॥

बाह्यप्रत्यक्षलक्षणमिदं लौकिकं, योगिप्रत्यक्षं तु अबाह्यमलौकिकञ्च । अतो नाव्यापकत्वदोषः ॥ ९० ॥

अथवा अनेन लक्षणेन योगिप्रत्यक्षस्यापि संग्रह इति पक्षान्तरमाह ॥

लीनवस्तुलब्धातिशयसम्बन्धान्न दोषः ॥ ९१ ॥

सत्कार्य्यस्थितेर्नष्टमपि स्वकारणे लीनं भूतत्वेन अस्ति, भविष्यदपि स्वकारणेऽनागतत्वेन अस्ति । योगजधर्मानुग्रहात् लब्धातिशयस्य योगिन एव प्रधानसम्बन्धात् सर्वदेशकालादिसम्बन्ध इति नाव्यापकत्वदोषः ॥

ईश्वरप्रत्यक्षस्यालक्षणमित्यत आह ॥ ९१ ॥

ईश्वरासिद्धेः ॥ ९२ ॥

यदीश्वरसिद्धौ प्रमाणमस्ति, तदा तत्प्रत्यक्षचिन्ता उपपद्यते । तदेव तु नास्ति । क्षित्यादि सकर्तृकं कार्य्यत्वादिति प्रमाणमस्तीति चेत्, स किं शरीरी अशरीरी वा इत्युभयथापि कर्त्तृत्वासम्भवात्, विशेषवादिनां कार्य्यत्वस्याभासत्वात् । एतदन्यत्र बहु प्रपञ्चितम् ॥ ९२ ॥

युक्त्यन्तरमाह ॥

मुक्तबद्धयोरन्यतराभावान्न तत्सिद्धिः ॥९३॥

स किं बद्धो वा मुक्तो वा। बद्धस्य धर्माधर्मयोगात् नेश्वरत्वम्। मुक्तस्य ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नाभावात् न कर्तृत्वमिति नेश्वरसिद्धिः। अथ अन्य एव असौ जीवन्मुक्त इति। एवं, तर्हि दृष्टान्ताभावात् असाधारणत्वम् ॥ ९३ ॥

एतदेवाह ॥

उभयथाप्यसत्करत्वम् ॥ ९४ ॥

उक्तव्याख्यानमेतत्सूत्रम् ॥ ९४ ॥

एवं, तर्हि 'स हि सर्ववित्सर्वस्य कर्ता' इत्यादिश्रुतिबाधः स्यादित्यत आह ॥

मुक्तात्मनः प्रशंसा, उपासासिद्धस्य वा ॥९५॥

रागाद्यभावात् मुक्तात्मन इव मुक्तात्मनः, न तु मुक्तस्य, तस्य सङ्कल्पकर्तृत्वाद्यभावात्। तत्प्रशंसा विधिवाक्योत्तम्भनाय। 'उपासासिद्धस्य वा' इति उपासनया लब्धातिशयस्य योगिनोऽणिमादिसिद्धस्य प्रशंसाभ्यासोत्तम्भनायेति ॥ ९५ ॥

चेतनाधिष्ठानं विना नाचेतनं प्रवर्त्तत इत्यतोऽपि नेश्वरसिद्धिरित्याह ॥

तत्सन्निधानादधिष्ठातृत्वं मणिवत् ॥९६॥

यथा प्रतिविम्बितशरीरे मणौ चलति अचलति शरीरे 'शरीरं चलति' इत्यभिमानः, तथा तत्सन्निधानात् प्रकृतिप्रतिविम्बितत्वात् आत्मनः प्रकृतेः कर्तृत्वं भोक्तृत्वमधिष्ठातृत्वमात्मनोऽभिमन्यते। तस्माच्चेतनोऽधिष्ठातेति भ्रान्तिरिति। तथा च

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः।
अहङ्कारविमूढात्मा 'कर्ताहमिति' मन्यते ॥ ९६ ॥

यदि न चेतनाधिष्ठातृत्वं, मृतशरीरस्य आहारादिक्रिया स्यादित्यत आह॥

विशेषकार्येऽपि जीवानाम्॥ ९७॥

वायुयुक्तो बुद्ध्यादिर्जीवः, न तु आत्मा जीवः। आहारादि-विशेषकार्य्येऽपि जीवानामेव कर्त्तृत्वं, आत्मनोऽपरिणामित्वात्॥ ९७॥

आत्मनि चेज्ज्ञानं नास्ति, कथं ज्ञानाय उपदेश इत्यत आह॥

सिद्धरूपबोद्धृत्वाद्वाक्यार्थोपदेशः॥ ९८॥

उत्तरसूत्रस्थान्तःकरणस्येति पदमनुषञ्जनीयम्। वाक्यार्थोपदेशोऽन्तःकरणस्येत्यन्तमेकं सूत्रं वा। तेनायमर्थः। सिद्धरूपबोद्धृत्वात् तात्त्विकरूपबोद्धृत्वाद्धेतोऽन्तःकरणस्य वाक्यार्थोपदेशः। तत्प्रतिबिम्बितत्वाच्च पुरुषस्य बोद्धृत्वाभिमानः॥ ९८॥

एतदेव स्पष्टयति॥

अन्तःकरणस्य तदुज्ज्वलितत्वाल्लोहवदधिष्ठातृत्वम्॥ ९९॥

अन्तःकरणस्य बुद्धौ पुरुषच्छायापत्त्या तच्चैतन्येनोज्ज्वलितस्य चेतनत्वाभिमानात् अधिष्ठातृत्वम्। 'लोहवत्' इति यथा आकर्षको लोहो निष्क्रियोऽपि सन्निधिमात्रेण आकर्षति॥९९

अनुमानलक्षणमाह॥

प्रतिबन्धदृशः प्रतिबद्धज्ञानमनुमानम्॥१००॥

अविनाभावदर्शिनो व्याप्यज्ञानात् अनु व्यापकज्ञानमनुमानम्। अनेन अन्वयी व्यतिरेकी अन्वयव्यतिरेकी पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतो दृष्टं चेति संगृहीतम्। वादिनामपि लक्ष-

यानि अत्रैव अन्तर्हितानीति। तथा च

अनुमेयेन सम्बद्धं प्रसिद्धञ्च तदन्विते।
तदभावे च नास्त्येव तल्लिङ्गमनुमापकम्॥ १००॥

शब्दं लक्षयति॥

आप्तोपदेशः शब्दः॥ १०१॥

आप्तोपदेशः शब्दः, न तु आप्तेन कृतः, अपौरुषेयत्वात् वेदस्य। अपौरुषेयत्वञ्च पञ्चमाध्याये 'न पौरुषेयत्वम्' इति सूत्रे प्रतिपादयिष्यामः। शब्द इति कारणकथनं, फलं तु शब्दजन्यं ज्ञानं शब्दः, कार्य्ये कारणोपचारात्। शाक्यादि-वाक्यानां वेदविरोधेन अयुक्तत्वात् आभासत्वम्॥ १०१॥

प्रकृतिपुरुषविवेकार्थं शास्त्रारम्भः। न च तयोः सिद्धौ प्रमाणमस्तीत्यत आह॥

उभयसिद्धिः प्रमाणात्तदुपदेशः॥ १०२॥

वक्ष्यमाणात् प्रमाणात् प्रकृतिपुरुषयोः सिद्धिर्ज्ञानम्। तस्मात्तद्विवेकार्थमुपदेशो युक्त इति॥ १०२॥

किं तत् प्रमाणमित्यत्राह॥

सामान्यतो दृष्टादुभयसिद्धिः॥ १०३॥

प्रकृतेरप्रत्यक्षत्वात् यत्कार्य्यं तत् कारणगुणपूर्वकं, कार्य्यं च त्रिगुणात्मकमिति सामान्येन प्रकृतिसिद्धिः। आत्मनो-ऽप्रत्यक्षत्वेऽपि यत्संहतं तत्परार्थमित्यसंहतः परः सिद्धः। वक्ष्यति च 'संहतपरार्थत्वात्'॥ १०३॥

प्रकृतेर्नित्यत्वात् प्रवृत्तिशीलत्वाच्च सर्वदा भोग इत्यनि-र्मोक्षः स्यादित्यत आह॥

चिदवसानो भोगः॥ १०४॥

चित् आत्मा । तद्विवेकावसानो भोगः । यथा अनादिरपि प्रागभावो नश्यति, तथा नित्यायाः प्रकृतेर्विवेकज्ञानपर्य्यन्तः प्रसवः ॥ अथ अभाव एवं, न तु भाव इति । न, अत्राभावत्वं न प्रयोजकं, प्रध्वंसाभावेऽतथादर्शनात् । अथ यथादर्शनं व्यवस्था, अत्राप्येवम् ॥ १०४ ॥

यदि कर्त्तृ प्रधानं भोक्ता पुरुषः, अन्यकृतकर्मणोऽन्यो भोक्तेति स्यादित्यत आह ॥

अकर्त्तुरपि फलोपभोगोऽन्नाद्यवत् ॥१०५॥

यथा सूपकारस्य अन्नादिकर्त्तृत्वमकर्त्तुरीश्वरस्य फलोपभोक्तृत्वं, तथा अत्रापि । अथोद्देश्यत्वेन कर्त्तृत्वमीश्वरस्य । अत्रापि आत्मोद्देश्यत्वेन प्रकृतेः प्रसव इति ॥ १०५ ॥

व्यवहारसिद्धान्तमुक्त्वा स्वसिद्धान्तमाह ॥

अविवेकाद्वा तत्सिद्धेः कर्त्तुः फलावगमः ॥ १०६ ॥

न पुरुषः कर्त्ता न भोक्ता, किन्तु महत्तत्त्वप्रतिबिम्बितत्वात् कर्त्तृत्वाभिमानः । 'अविवेकाद्वा' इति प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकाग्रहात् । तत्सिद्धेः कर्त्तुः फलोपभोगाभिमानसिद्धेरिति ॥ १०६ ॥

एतद्व्यतिरेकमाह ॥

नोभयं च तत्त्वाख्याने ॥ १०७ ॥

विवेकात्तत्त्वज्ञाने नोभयं न कर्त्तृत्वं न भोक्तृत्वमिति ॥ १०७ ॥

प्रमाणमुक्त्वा प्रमेयव्यवस्थामाह ॥

विषयोऽविषयोऽप्यतिदूरादेर्हानोपादाना-भ्यामिन्द्रियस्य ॥ १०८ ॥

इन्द्रियस्य उपादानात् सम्बन्धात् विषयः । इन्द्रियस्य हानात् सम्बन्धाभावात् अविषयः । असम्बन्धश्च अतिदूरादेरयोग्यत्वात् ॥ अतिदूरात् वियति पक्षी नोपलभ्यते, अतिसामीप्यात् लोचनस्थाञ्जनं, व्यवधानात् कुड्यस्थं वस्तु, मनोऽनवस्थानात् शोकादिग्रस्तस्य पार्श्वस्थवस्तुग्रहणं, सौक्ष्म्यादणोः, अभिभवात् मार्दलध्वनिना शङ्खध्वनिरित्यादिः ॥ १०८ ॥

प्रकृतेः कथमनुपलब्धिरित्यत आह ॥

सौक्ष्म्यादनुपलब्धिः ॥ १०९ ॥

दुरूहत्वं सौक्ष्म्यं, न तु अणुत्वं, प्रकृतेर्विभुत्वात् ॥ १०९ ॥

कथं तर्हि प्रकृतिव्यवस्था इत्यत आह ॥

कार्य्यदर्शनात्तदुपलब्धेः ॥ ११० ॥

यथा घटदर्शनात्परमाणुज्ञानं, तथा त्रिगुणकार्य्यदर्शनात् प्रकृतिज्ञानम् ॥ ११० ॥

ब्रह्मकारणं जगदिति केचित्, परमाणुकारणमित्यन्ये, प्रकृतिकारणमिति वृद्धा इति संशयमाह ॥

वादिविप्रतिपत्तेस्तदसिद्धिरिति चेत् ॥१११॥

तदसिद्धिः प्रधानासिद्धिः ॥ १११ ॥

सिद्धान्तमाह ॥

तथाप्येकतरदृष्ट्यान्यतरसिद्धेर्नापलापः ॥११२॥

यदि वादिविप्रतिपत्तिमात्रेण पक्षासिद्धत्वं, विपक्षेऽपि विप्रतिपत्तिरस्तीति कथं तत्सिद्धिः । यदि व्याप्यज्ञानात् व्याप-

कज्ञानस्य अविनाभावित्वात् पक्षसिद्धिः, ममाप्येवमिति न कार्य्यात् अनुमानापलापः॥ ११२॥

कार्य्यात् कारणमस्तु, तच्च प्रकृतिरिति कथमित्यत आह॥

त्रिविधविरोधापत्तेः॥ ११३॥

त्रिविधो गुणः, सत्त्वरजस्तमांसि। तद्विरोधः तच्छून्यं जगत् भवेत्। न चैवं दृश्यते इति॥ ११३॥

कार्य्यस्य किं सत उत्पत्तिः असतो वेति संशयं निरस्यति॥

नासदुत्पादो नृशृङ्गवत्॥ ११४॥

असदेकस्वभावं नृशृङ्गादि, सदेकस्वभावमाकाशादि, सदसत्स्वभावा घटादय इति कथं नृशृङ्गतुल्यत्वम्। तत् न, घटादीनां प्रागभावसमयेऽसत्त्वं, नृशृङ्गादीनां सर्व्वदाऽसत्त्वमिति द्वयोः को विशेषः। घटादीनां जन्मदर्शनं विशेष इति चेत्, एतदेव चिन्त्यते, एतदेवोत्तरमित्यहो नैपुण्यम्॥ ११४॥

सत्कार्य्ये न्यायमाह॥

उपादाननियमात्॥ ११५॥

कारणसम्बन्धात् कार्य्यस्य। सम्बन्धश्च विद्यमानयोरेव। अन्यथा सर्व्वदा सर्व्वत्र कार्य्योत्पत्तिः स्यात्॥ ११५॥

एतदेवाह॥

सर्व्वत्र सर्व्वदा सर्व्वासम्भवात्॥ ११६॥

व्यक्तम्॥ ११६॥

ननु उपादानकारणत्वाविशेषेऽपि यस्य यत् शक्यं, तदेव तत् करोति। नहि तन्तुर्घटस्य कारणं भवति। कुतः सर्व्वसम्भव इत्यत आह॥

शक्तस्य शक्यकरणात्॥ ११७॥

शक्तस्य शक्तिः शक्यविषया वा न वा । शक्यविषया चेत्, शक्यस्य सत्त्वं वाच्यम् । नेति पक्षे तन्तुतो घटोत्पत्ति-स्तदवस्था ॥ ११७ ॥

अपरं न्यायमाह ॥

कारणभावाच्च ॥ ११८ ॥

कार्य्यकारणयोरेकत्वात् । घटाकारेण परिणतोऽपि मृद्रूपतां न जहाति । न च सदसतोरेकत्वम् ॥ यदि द्वयोरेकत्वं, मृत्पिण्डेनापि जलाहरणं कर्त्तव्यम् । भवेदेवं, यदि अत्यन्ताभेदः स्यात्, भेदाभेदपक्षे तु न कश्चिद्दोष इति । तथा च ।

असत्त्वान्नास्ति सम्बन्धः कारणैः सत्त्वसङ्गिभिः ।
असंबद्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिः ॥
नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ ११८ ॥

शङ्कते ॥

भावे भावयोगश्चेन्न वाच्यम् ॥ ११९ ॥

यदि भावे कारणे भावस्य कार्य्यस्य विद्यमानस्य योग उत्पत्तिः, तदा 'भविष्यति घटः, उत्पद्यते, नष्टः' इति व्यपदेशो न स्यात् ॥ ११९ ॥

सिद्धान्तमाह ॥

न, अभिव्यक्तिनिबन्धनौ व्यवहाराव्यवहारौ ॥ १२० ॥

यथा शुक्लपटस्य मलिनस्य क्षालनादिना शुक्लत्वमभिव्यज्यते, तथा कुलालव्यापारात् घटोऽभिव्यज्यते, मुद्गराभिघातात् तिरोभूयते । दृष्टञ्च, अभिव्यक्तिः पीडनेन तिलेषु

तैलस्य, दोहनेन गवि पयसः, अवघातेन धान्ये तण्डुलाना-मित्यादि। तस्मादभिव्यक्तिनिबन्धनौ शब्दप्रयोगार्थक्रिया-भेदाविति ॥ १२० ॥

अभिव्यक्तिनिबन्धनोत्पत्तिः, किंनिबन्धनो विनाश इत्यत आह ॥

नाशः कारणलयः ॥ १२१ ॥

मुद्गराभिघातात् घटस्य कारणे लयः, तन्निबन्धनो नाश इति शब्दार्थक्रियाभेदौ। यदि लयः, पुनरुद्भवो दृश्येत, न च दृश्यते इति। मूढैर्न दृश्यते, विवेचकैर्दृश्यते एव। तथा हि, तन्तौ नष्टे मृद्रूपेण परिणामः, मृदश्च कार्पासवृक्षरूपेण परिणामः, तस्य पुष्पफलतन्तुरूपेण परिणामः। एवं सर्वे भावाः ॥ १२१ ॥

किमभिव्यक्तिः सती असती वा। सती चेत्, नित्यं कार्य्योपलब्धिः स्यात्। असती चेत्, सत्कार्य्यहानिः। तस्या अपि अभिव्यक्तिरन्या तस्या अप्यन्या अत्यनवस्था इत्यत आह॥

पारम्पर्य्यतोऽन्वेषणाद् वीजाङ्कुरवत् ॥ १२२ ॥

भवतु अभिव्यक्तिसहस्रं, तथापि न दोषोऽनादित्वात् वीजाङ्कुरवदिति ॥ १२२ ॥

युक्त्यन्तरमाह ॥

उत्पत्तिवद्वा दोषः ॥ १२३ ॥

किमुत्पत्तिरुत्पद्यते न वा। उत्पद्यते चेत्, अस्या अप्यु-त्पत्तिरिति अनवस्था। नोत्पद्यते चेत्, किमसत्त्वात् नित्य-त्वाद्वा। यदि असत्त्वात्, कदाचिदप्युत्पत्तिर्नास्तीति सर्वदा-नुपलम्भः स्यात्। अथ नित्यत्वात्, सर्वदा कार्य्योत्पत्तिः स्यात्॥ अथोत्पत्तेः स्वयमेवोत्पत्तिरूपत्वात् किमुत्पत्त्यन्तरकल्पन-

येति, तर्हि अभिव्यक्तेरपि अभिव्यक्तिरूपत्वात् किमभिव्यक्त्य-न्तरकल्पनयेति तुल्यम्। तत्र यस्तव सिद्धान्तः सोऽस्माकमपि ॥ १२३ ॥

प्रकृतिकार्य्याणामन्योऽन्यं साधर्म्यमाह ॥

हेतुमदनित्यं सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ॥ १२४ ॥

हेतुमत् कारणवत्। अनित्यं विनाशि। सक्रियं उपात्तं देहं त्यजत् पृथिवी शरीरादयश्च स्पन्दन्ते। अनेकं पुरुष-भेदात्। आश्रितं स्वकारणे। लिङ्गं स्वकारणे लयं गच्छ-तीति ॥

यदि पञ्चविंशतितत्त्वं, किं ज्ञानसुखादीनां सामान्यकर्म-णामभाव एव। तथा च दृष्टपरित्याग इत्यत आह ॥१२४॥

आञ्जस्यादभेदतो वा गुणसामान्यादेस्तत्-सिद्धिः प्रधानव्यपदेशाद्वा ॥ १२५ ॥

आञ्जस्यात् स्वरूपतः चतुर्विंशतितत्त्वात् अभेदस्तल्लक्षणयो-गात् गुणसामान्यादीनाम्। तत्सिद्धिः तेषु एवान्तर्भावात्सिद्धिः। वाशब्दः पक्षान्तरं सूचयति। 'प्रधानव्यपदेशाद्वा' गुणादीनां पारम्पर्य्येण प्रधानकार्य्यत्वेन कार्य्यकारणयोरभेदात् प्रधानव्यप-देशादेव गुणादिसिद्धिः। न तु अभावात् अननुकीर्त्तनम् ॥१२५॥

प्रकृतिकार्य्ययोः साधर्म्यमाह ॥

त्रिगुणाचेतनत्वादि द्वयोः ॥ १२६॥

त्रिगुणमचेतनम्। आदिशब्दात् परार्थत्वम्। द्वयोरिति कार्य्यकारणयोः ॥१२६ ॥

प्रकृतिभागस्य त्रिगुणस्यान्योऽन्यवैधर्म्यमाह ॥

प्रीत्यप्रीतिविषादाद्यैर्गुणानामन्योऽन्यं वैधर्म्यम् ॥ १२७ ॥

प्रीतिः सुखम् । आदिशब्दात् लघु प्रकाशकं सत्त्वम् । अप्रीतिः दुःखम् । आदिशब्दात् उपष्टम्भकं चलं रजः । विषादः मोहः । आदिशब्दात् गुरु वरणकं तमः ॥ १२७ ॥

तेषां वैधर्म्यकथनावसरे साधर्म्यमाह ॥

लघ्वादिधर्मैरन्योऽन्यं साधर्म्यं वैधर्म्यं गुणानाम् ॥ १२८ ॥

लघुचलगुरुत्वैः । अनेन वैधर्म्यमुक्तम् । आदिशब्दात् साधर्म्यं सूचितं, तच्च पुरुषार्थत्वं अन्योऽन्याभिभवजननमिथुनवृत्तित्वम् ॥ १२८ ॥

हेतुमदित्यादिना महदादीनां कार्य्यत्वमुक्तम् । तत्र प्रमाणमाह ॥

उभयान्यत्वात् कार्य्यत्वं महदादेर्घटादिवत् ॥ १२९ ॥

प्रकृतिपुरुषयोर्नित्ययोरन्यत्वात् । शेषं व्यक्तम् ॥ १२९ ॥

हेत्वन्तरमाह ॥

परिमाणात् ॥ १३० ॥

परिमितत्वात् ॥ १३० ॥

अपरां युक्तिमाह ॥

समन्वयात् ॥ १३१ ॥

प्रधानेन सह सम्यगन्वयात् प्रधानगुणानां सर्वपदार्थेषु दर्शनात् ॥ १३१ ॥

एतदेवाह ॥

शक्तितश्चेति ॥ १३२ ॥

कारणशक्त्या कार्य्यं प्रवर्त्तते इति महदादयः क्षीणाः सन्तः प्रकृत्यनुपूरणेन कार्य्यं जनयन्ति। अन्यथा प्रवृत्तिशीलत्वात् सर्वदा कार्य्यं जनयेयुः ॥ १३२ ॥

व्यतिरेकम् आह ॥

तद्धाने प्रकृतिः पुरुषो वा ॥ १३३ ॥

कार्य्यम् अकार्य्यञ्च कोटिद्वयम्। दार्य्यताहाने प्रकृतौ पुरुषे वा महदादीनां प्रवेशः इति ॥ १३३ ॥

उभयकोटिविनिर्मुक्ताः एव महदादयः भविष्यन्ति इत्यतः आह ॥

तयोरन्यत्वे तुच्छत्वम् ॥ १३४ ॥

तयोः कार्य्याकार्य्ययोः अन्यत्वे महदादीनां तुच्छरूपत्वं अभावरूपत्वम् ॥ १३४ ॥

किमर्थं महदादयः कार्य्यत्वेन प्रकृतेः लिङ्गम्। अविनाभावात् एव लिङ्गं भविष्यन्ति इत्यतः आह ॥

कार्य्यात् कारणानुमानं तत्साहित्यात् ॥ १३५ ॥

भवति एवं, यत्र कारणरूपं कार्य्यं न दृश्यते, यथा चन्द्रोदयात् समुद्रवृद्ध्यनुमानम्। अत्र तु प्रधानरूपस्य महदादौ दर्शनात् कार्य्यात् कारणानुमानम् एव। तत्साहित्यात् प्रकृतिरूपस्य महदादौ दर्शनात् ॥ १३५ ॥

एवञ्च महत्तत्त्वम् एव जगत्कारणम् अस्तु, किं प्रधानेन इत्यत: आह ॥

अव्यक्तं त्रिगुणाल्लिङ्गात् ॥ १३६ ॥

त्रिगुणात् लिङ्गात्, लयं गच्छति इति, महत्तत्त्वात् प्रधा-

नम् अनुमातव्यम्। महत्तत्त्वं च अध्यवसायरूपं सर्वं विनापि प्रत्यक्षसिद्धम्। तेन सिद्धानुमानम्॥ १२६॥

तथापि अन्यत् एव कारणं भविष्यति, किं प्रकृत्या इत्यत आह॥

तत्कार्य्यतस्तत्सिद्धेर्नापलापः॥ १३७॥

तत्कारणं कार्य्यम् अकार्य्यं वा। कार्य्यत्वे तत्कारणस्य अपि तथात्वे सति अनवस्था। मूलकार्य्यत्वे तत् एव सा इति। 'तत्कार्य्यतः' इति प्रकृतिकार्य्यतः प्रकृतिसिद्धेः न अपलापः ॥ १२७॥

भवतु प्रकृतिसिद्धिः, पुरुषसिद्धिः तु न स्यात् एव, न हि तस्य कार्य्यम् अस्ति इत्यतः आह॥

सामान्येन विवादाभावाद्धर्मवन्न तत्साधनम्॥ १३८॥

सामान्येन तावत् आत्मनि विवादः न अस्ति, विशेषे हि विवादः 'अनेकः एकः व्यापकः अव्यापकः' इत्यादिः। यथा सर्वस्मिन् दर्शने धर्मः इति अविवादः, धर्मविशेषे हि विप्रतिपत्तिः। 'न तत्साधनं' न तत्र कार्य्यकारणभावः साधनम्। अन्यत् साधनं वक्ष्यामि इति अभिसन्धिः। १२८॥

देहेन्द्रियादयः एव आत्मानः, किम् अन्यकल्पनया इत्यतः आह।

शरीरादिव्यतिरिक्तः पुमान्॥ १३९॥

व्यक्तम्। १३९।

अत्र न्यायम् आह॥

संहतपरार्थत्वात्॥ १४०॥

यत् संहतं तत् असंहतपरार्थम् । संहतपरार्थत्वे अनवस्था स्यात् । संहतत्वञ्च गुणानाम् अन्योऽन्यमिथुनभावेन कार्य्य-कारणम् । अथवा द्रवकठिनता संहतत्वम् । तत् च प्रकृत्यादौ तिरोभूतम् अस्ति, अन्यथा तत्कार्य्येषु संहतता अदर्शनप्रस-ङ्गात् ॥ १४० ॥

एतत् एव स्पष्टयति ॥

त्रिगुणादिविपर्य्ययात् ॥ १४१ ॥

पुरुषे त्रिगुणादिविपर्य्ययात् तददर्शनात् । आदिशब्दात् अन्येषां प्रकृतिधर्माणाम् अपि अदर्शनात् इति ॥ १४१ ॥

न्यायान्तरम् आह ॥

अधिष्ठानाच्चेति ॥ १४२ ॥

चेतनः हि अधिष्ठाता भवति प्रकृतिश्च जड़ा इत्यर्थः ॥१४२॥

युक्त्यन्तरम् आह ॥

भोक्तृभावात् ॥ १४३ ॥

भोग्या प्रकृतिः, भोक्ता पुरुषः । यद्यपि कूटस्थत्वात् आत्मनः भोक्तृत्वं न अस्ति, तथापि बुद्धिच्छायापत्त्या इति उक्तम् ॥ १४३ ॥

मोक्षार्थं प्रवृत्तिः, सा किमात्मनः प्रकृतेः वा इत्यतः आह ॥

कैवल्यार्थं प्रवृत्तेः ॥ १४४ ॥

त्रिगुणस्वभावत्वात् प्रकृतेः न स्वभावप्रच्यवः, अनित्यत्वप्र-सङ्गात् च । यस्य औपाधिकाः गुणाः तस्य कैवल्यं सम्भवति । सः च आत्मा इति ॥ १४४ ॥

सः किंरूपः इत्यतः आह ॥

जड़प्रकाशायोगात्प्रकाशः ॥ १४५ ॥

जड़: न प्रकाशते इति सिद्धम् । यदि आत्मा अपि जड़: स्यात्, तस्य अपि अन्येन प्रकाशेन भवितव्यम् । लाघवात् च आत्मा एव प्रकाशरूपः अस्तु । श्रुतिश्च 'येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्, विज्ञातारमरे केन विजानीयात् इति' जड़: अपि आत्मा अस्तु चिद्धर्मा । तेन जगत् प्रकाशयति॥१४५॥

न तु चिद्रूपः इत्यत: आह ॥

निर्गुणत्वान्न चिद्धर्मा ॥ १४६ ॥

यदि आत्मनः धर्मयोगः स्यात्, परिणामित्वं स्यात्, ततः च अनिर्मोक्षः इति ॥ १४६ ॥

अत्र श्रुतिविरोधम् आह ॥

श्रुत्या सिद्धस्य नापलापस्तत्प्रत्यक्षबाधात् ॥ १४७ ॥

'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' इत्यादिश्रुतिः । गुणयोगे सा बाधिता स्यात् ॥ १४७ ॥

दूषणान्तरम् आह ॥

सुषुप्त्याद्यसाक्षित्वम् ॥ १४८ ॥

यदि आत्मा जड़: स्यात्, सुषुप्त्यादौ असाक्षित्वं अज्ञातत्वं स्यात् । न च एवं, सुखम् अहम् अस्वाप्सम् इति प्रतिभासनात् । आदिशब्दात् स्वप्नग्रहणम् ॥

एक एव आत्मा इति वेदान्तिनः । तथा च

नित्यः सर्वगतो ह्यात्मा कूटस्थो दोषवर्जितः ।
एकः स भिद्यते शक्त्या मायया न स्वभावतः ॥ १४८ ॥

अत आह ।

जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वम् ॥ १४९ ॥

यदि एकः आत्मा, एकस्मिन् जायमाने सर्वे जायेरन् ॥१४९॥

परमतम् आशङ्कते ॥

उपाधिभेदेऽप्येकस्य नानायोग आकाशस्येव घटादिभिः ॥ १५० ॥

यथा एकम् आकाशं, घटाद्युपाधिभेदात् घटे नष्टे 'घटाकाशं नष्टम्' इति व्यपदिश्यते, तथा एकात्मपक्षे अपि देहावच्छेदात् तन्नाशे 'आत्मा नष्टः' इति व्यपदेशमात्रम्। नानात्मपक्षे अपि अन्यथा आत्मनः नित्यत्वात् कथं जन्ममरणव्यवस्था इति ॥ १५० ॥

समाधानम् आह ॥

उपाधिर्भिद्यते, न तु तद्वान् ॥ १५१ ॥

उपाधिः भिद्यते। न च अन्यनाशात् अन्यत्र नाशव्यवहारः अतिप्रसङ्गात्। एकात्मपक्षे च व्यक्तः एव विरुद्धधर्माध्यासः, एकस्य बन्धमोक्षाभावात्। आकाशस्य तु धूमादियोगायोगौ अविरुद्धौ, संयोगस्य अव्याप्यवृत्तित्वात् ॥ १५१ ॥

एतेन किं स्यात् इत्यतः आह ॥

एवमेकत्वेन परिवर्त्तमानस्य न विरुद्धधर्माध्यासः ॥ १५२ ॥

न विरुद्धधर्माध्यासः भवति ॥ १५२ ॥

अन्यधर्मस्य अपि अन्यत्र आरोपः दृष्टः, यथा प्रकृतेः कर्त्तृत्वं पुरुषे अन्यत इत्यत आह ।

अन्यधर्मत्वेऽपि नारोपात् तत्सिद्धिरेकत्वात् ॥ १५३ ॥

पुरुषकर्त्तृत्वं भ्रान्तं, अत्र पुरुषाकर्त्तृत्वस्य सत्यत्वात्, आरोपस्य असत्यत्वात्। न च सत्यासत्ययोः सम्बन्धः तात्त्विकः भवति। असङ्गित्वात् आत्मनः न जन्ममरणादि सम्भवति ॥

एवं च श्रुतिविरोधः स्यात्। तथा च 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' ॥

'नेह नानास्ति किञ्चन, मृत्योः स मृत्युमाप्नोति। य इह नानेव पश्यति' ॥ १५३ ॥

अतः आह ॥

नाद्वैतश्रुतिविरोधो जातिपरत्वात् ॥१५४॥

व्यक्तम् ॥ १५४ ॥

ननु अनेकात्मवादिनः अपि एकस्य आत्मनः बन्धमोक्षौ विरुद्धौ इत्यत्र आह ॥

विदितबन्धकारणस्य दृष्ट्या तद्रूपम् ॥१५५॥

विदितं बन्धकारणं प्रकृतिपुरुषविवेकादर्शनं यस्य, तस्य दृष्ट्या विवेकज्ञानेन तद्रूपं कैवल्यरूपम् ॥ १५५ ॥

विवेकादर्शननिमित्तः बन्धः न तात्त्विकः। दर्शनात् अदर्शनं निवर्त्तते इति युक्तिः। एवं च एकात्मपक्षे एव न्याय्यं पश्यामः, न नानात्मपक्षे इत्यत्र आह ॥

नान्धादृष्ट्या चक्षुष्मतामनुपलम्भः ॥१५६॥

अन्धः न पश्यति इति चक्षुष्मान् अपि किं न उपलभते। नानात्मवादिनाम् अनेके न्यायाः सन्ति इत्यर्थः ॥ १५६ ॥

इतः अपि नानात्मानः इत्याह ॥

वामदेवादिर्मुक्तः, नाद्वैतम् ॥ १५७ ॥

पुराणादौ श्रुतं 'वामदेवः मुक्तः शुकः मुक्तः' इत्यादि। यदि एकः एव आत्मा, एकमुक्तौ सर्वमुक्तेः भेदश्रुतिबाधः स्यात् ॥ १५७ ॥

नानात्मपक्षे अनादौ संसारे कदापि कः अपि मुच्यते इति क्रमेण सर्वमुक्तौ सर्वशून्यता स्यात्, एकात्मपक्षे तु उपाधिविगमः एव मोक्षः इत्यतः आह ॥

अनादावद्य यावदभावाद्भविष्यदप्येवम् ॥ १५८ ॥

अनादौ संसारे अद्य यावत् शून्यतायाः अदर्शनात् भविष्यति मुक्तिः इति पक्षे न अस्ति प्रमाणम् ॥ १५८ ॥

समाधानान्तरम् आह ॥

इदानीमिव सर्वत्र नात्यन्तोच्छेदः ॥ १५९ ॥

अनन्तत्वात् आत्मनां क्रमेण मुक्तिः अपि स्यात्, संसारोच्छेदः अपि न स्यात्। इदानीम् इव सर्वत्र भविष्यत्काले अपि मुक्तिः भविष्यति इति न अत्यन्तोच्छेदः स्यात्, प्रवाहनित्यत्वात् ॥ उपाधिविगमः मोक्षः इति पक्षे अपि सर्वशून्यताप्रसङ्गः इति तुल्यः अनुयोगः। यथा नानात्मनां क्रमेण मुक्तौ सर्वोच्छेदः, तथा सर्वकर्मोच्छेदे सर्वोपाधिनाशात् जगत् शून्यं स्यात्। अथ उपाधीनाम् अनन्तत्वात् न शून्यता, नानात्मपक्षे अपि तुल्यत्वम्। तथा च

अत एव हि विद्वत्सु मुच्यमानेषु सन्ततम्।
ब्रह्माण्डजीवलोकानामनन्तत्वादशून्यता ॥ १५९ ॥

किम् आत्मा बद्धः मुक्तः वा। बद्धत्वे स्वरूपस्य अप्रच्यवात् अनिर्मोक्षः, प्रच्यवे अनित्यत्वम्। मुक्तत्वे व्यर्थः ध्यानादिः इत्यतः आह ॥

व्यावृत्तोभयरूपः ॥ १६० ॥

न बद्धः न अयं मुच्यते, किन्तु नित्यमुक्तः । अज्ञाननाशः तु ध्यानादिना क्रियते इति ॥ १६० ॥

आत्मनः साक्षित्वम् उक्तम् । प्राप्तविवेकस्य अपि साक्षित्वे अनिर्मोक्षः इत्यतः आह ॥

साक्षात् सम्बन्धात् साक्षित्वम् ॥ १६१ ॥

अक्षं इन्द्रियम् तत्सम्बन्धात् साक्षित्वम् । विवेकि च क्व इन्द्रियसम्बन्धः इति ॥ १६१ ॥

सर्वदा किंरूपः आत्मा इत्यतः आह ॥

नित्यमुक्तत्वम् ॥ १६२ ॥

स्पष्टम् ॥ १६२ ॥

औदासीन्यं चेति ॥ १६३ ॥

व्यक्तम् ॥ १६३ ॥

आत्मनः कर्त्तृत्वं श्रूयते, तत् कथम् इत्यतः आह ॥

उपरागात् कर्त्तृत्वं चित्सान्निध्याच्चित्सान्निध्यात् ॥ १६४ ॥

चित्सान्निध्येन प्रकृत्युपरागात् आत्मनः कर्त्तृत्वं कर्त्तृत्वाभिमानः ॥ चित्सान्निध्यात् इति वीप्सा परिसमाप्तौ, श्रुतौ तथा दृष्टत्वात् इति ॥ १६४ ॥

इति कापिलसांख्यप्रवचनसूत्रवृत्तौ
विषयाध्यायः प्रथमः ॥

अथ विषयनिरूपणानन्तरं प्रधानकार्य्य-निरूपणार्थं द्वितीयाध्यायारम्भः ॥

विमुक्तविमोक्षार्थं स्वार्थं वा प्रधानस्य ॥१॥

स्वभावविमुक्तः आत्मा। तस्य अभिमानिकबन्धविमोक्षार्थं प्रधानस्य जगत्कर्त्तृत्वम्। दुःखसृष्टौ स्वभावात् एव वैराग्यात् मोक्षे वै पुरुषः प्रवर्त्तते। सुखसृष्टौ च दुःखप्रबलत्वात् सुखस्य अपि दुःखपक्षनिक्षेपात् वैराग्यम् एव उपजायते। तत् चतुर्विधं, यतमानसंज्ञा व्यतिरेकसंज्ञा एकेन्द्रियसंज्ञा वशीकारसंज्ञा च इति। इयं दुःखम् अनागतम् एकविंशतिप्रकारं, शरीरं षडिन्द्रियाणि षड्विषयाः षड्बुद्धयः सुखं दुःखं च इति। तत्र शरीरं दुःखायतनत्वात् दुःखं, इन्द्रियाणि विषयाः बुद्धयः च तत्साधनभावात्, सुखं दुःखानुषङ्गात्, दुःखं यातनापीडासन्तापात्मकं मुख्यतः एव इति। तस्य निर्वर्त्तकम् असाधारणं कारणम् अविद्या तृष्णा धर्माधर्मौ इति। अविद्या विपरीतज्ञानं तत्संस्कारः च विद्वद्भिः उक्तः तृष्णादीनाम् असाधारणः हेतुः। दुःखहानं च दुःखोत्पत्तिनिवृत्तिः आत्यन्तिकी। तस्य उपायः तत्त्वज्ञानम् आत्मविषयं, ततः अविद्यायाः निवृत्तेः। तथा च उक्तं 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः'

'श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः।
मत्वा च सततं ध्येय एते दर्शनहेतवः' ॥

'तरति शोकमात्मवित्' इति। सः द्विविधः परश्च अपरश्च इति। तथा च उक्तं 'द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये, परं चापरमेव च' इति। विशेषस्य विशिष्टः संसारधर्मैः ईषत् अपि असं-

स्रष्टः परः भगवान् महेश्वरः सर्वज्ञः सकलजगतात् विधाता। सः कथं ज्ञातव्यः। अनुमानात् वा आगमात् वा। तथा हि, विवादाध्यासितम् उपलब्धं सकारणकं, अभूत्वा भावित्वात्, चित्रवत् इति अनुमानम्। ततः सामान्येन अवगतस्य योगेन विशेषतः ज्ञानम्। अपरस्य जीवस्य स्वानुभवात् एव सिद्धिः। तयोश्च परापरयोः विवेकज्ञानाय प्रकृतेः प्रवृत्तिः। तत्र परार्थता वक्ष्यते॥ स्वार्थता च, यं पुरुषं प्रति आत्मानं विवेकेन दर्शितवती, तं प्रति उदास्ते॥ अचेतनायाः प्रकृतेः कथं प्रवृत्तिः। दृष्टम् अचेतनानाम् अपि वृक्षाणां फलादि-द्वारेण प्रवृत्तिः इति॥ १॥

अथ के मोक्षाधिकारिणः इत्यत्र आह॥

विरक्तस्य तत्सिद्धेः॥ २॥

तथा च श्रुतिः 'पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणा-याश्च व्युत्थाय अथ भिक्षाचर्यं चरन्ति' इति, 'शान्तो दान्त उपरतः तितिक्षुः समाहितो भूत्वा आत्मनि एव आत्मानं पश्यति'॥ २॥

यदि वैराग्यात् श्रवणानन्तरं मोक्षः तदा सर्वेषां गुरूपदे-शानन्तरं मोक्षः स्यात्, न च एवं दृश्यते इत्यत्र आह॥

न श्रवणमात्रात्तत्सिद्धिरनादिवासनायाः बलवत्त्वात्॥ ३॥

न श्रवणानन्तरं मोक्षः, किन्तु अनादिवासनाया बल-वत्त्वात् क्षिप्रं मुक्तिः, अन्यत्र चिरात् इति॥ ३॥

युक्त्यन्तरम् आह॥

बहुभृत्यवद्वा प्रत्येकम्॥ ४॥

यथा एकस्य बहवः भृत्याः आराधनापराधाभ्यां केचित् मुच्यन्ते केचित् प्रसादभाजः केचित् बध्यन्ते, तथा प्रकृतिः एका पुरुषाश्च बहवः इति। येषां स्पष्टं विवेकज्ञानं तेषां मोक्षः, येषाम् अभ्यासनामात्रं तेषां क्रमेण, अन्येषां नास्ति एव ॥ ४ ॥

कूटस्थत्वात् आत्मनः बन्धः नास्ति एव इत्यत्र आह ॥

प्रकृतिवास्तवे च पुरुषस्याध्याससिद्धिः ॥५॥

प्रकृतिः यं प्रति आत्मानं दर्शितवती तं प्रति प्रकृतेः अप्रवर्त्तनं मोक्षः। यं प्रति प्रवर्त्तते तं प्रति पुरुषं छायापत्तिः एव अध्यासः, न तात्त्विकः। तथा च

यद्यात्मा मलिनोऽस्वच्छो विकारी स्यात् स्वभावतः।
न हि तस्य भवेन्मुक्तिर्जन्मान्तरशतैरपि ॥ ५ ॥

अत्र प्रमाणं दर्शयति ॥

कार्य्यतस्तत्सिद्धिः ॥ ६ ॥

प्रकृतिकार्य्याणां महदादीनाम् अविच्छेददर्शनात् प्रकृतेः बन्धसिद्धिः ॥ ६ ॥

प्रकृतिः प्रवृत्तिस्वभावत्वात् सर्वपुरुषान् प्रवर्त्तयेत्, किं विवेकाविवेकदर्शनेन इत्यत्र आह ॥

चेतनोद्देशान्नियमः कण्टकमोक्षवत् ॥७॥

यथा कण्टकं दृष्ट्वा कश्चित् कञ्चित् निषेधति 'अनेन वर्त्मना मा गाः' न सर्वान् प्रति, तथा अविकारात् चेतनविशेषोद्देशात् प्रवर्त्तनं, न सर्वं प्रति इति नियमः ॥ ७ ॥

न आत्मनः बन्धः इत्युक्तम्। तत् आह ॥

अन्ययोगेऽपि तत्सिद्धिर्नाञ्जस्येनायोदाहवत्
॥ ८ ॥

प्रवर्त्तकत्वम् एव प्रकृतेः बन्धाय। प्रकृतियोगे अपि तच्छायापत्त्या पुरुषस्य बन्धाभिमानसिद्धिः। नाश्यत्वेन न तत्त्वतः। 'अयोदाहवत्' इति यथा तप्तलोहयोगात् लोहः दहति इति मन्यते, न च लोहस्य दाहकत्वं, किन्तु संयोगात् अग्नेः एव इति॥ ८॥

किमर्थं सृष्टिः इत्यत्र आह॥

रागविरागयोर्योगः सृष्टिः॥ ९॥

रागात् भुक्तिः, वैराग्यात् मुक्तिः। परमार्थतस्तु रागात् अपि भोगे विषयदोषदर्शनात् वैराग्यम् एव इति॥ ९॥

प्रथमाध्याये 'सत्त्वरजस्तमः' इत्यादिसूत्रे पञ्चविंशतितत्त्वम् उक्तम्। इदानीं सप्रपञ्चं क्रमम् आह॥

महदादिक्रमेण पञ्चभूतानाम्॥ १०॥

सृष्टिः इति। क्रमं वक्ष्यति॥ १०॥

किं स्वार्थं परार्थं वा इत्यत्र आह॥

आत्मार्थत्वात् सृष्टेर्नैषामात्मार्थ आरम्भः॥ ११॥

पुरुषार्थत्वात् सृष्टेः न एषां महदादीनाम् आत्मार्थे स्वार्थे आरम्भः। नित्यत्वात् प्रकृतेः स्वार्थारम्भः युक्तः, महदादीनां तु कारणलयेन नाशात् सृष्टिमात्रम् इति॥ ११॥

दिक्कालौ सिद्धौ, कथं गणनायां न स्मृतौ इत्यत्र आह॥

दिक्कालावाकाशादिभ्यः॥ १२॥

तत्तदुपाधिभेदात् आकाशम् एव दिक्कालशब्दवाच्यम्। तस्मात् आकाशे अन्तर्भूतौ॥ आदिशब्दः सम्पातायातः। सप्तम्यर्थे पञ्चमी॥ १२॥

महतः बुद्धेः लक्षणम् आह॥

अध्यवसायो बुद्धिः ॥ १३ ॥

एवम् एव इति निश्चयः अध्यवसायः ॥ १३ ॥

धर्मादीनां च अन्तर्भावः इत्यत्र आह ॥

तत्कार्य्यं धर्मादिः ॥ १४ ॥

धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्य्याणि । तत्कार्य्यत्वेन आत्मधर्मत्वं निरस्तम् । कार्य्यकारणयोः अभेदात् अन्तर्भावः दर्शितः ॥१४॥

तस्या विशेषम् आह ॥

महदुपरागाद् विपरीतम् ॥ १५ ॥

अधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्य्याणि । दृष्टः हि सहकारिभेदात् कार्य्यभेदः । यथा वेत्रवीजस्य वेत्राङ्कुरजनकत्वं, वह्निसंयोगसहकारिणः कदलीकाण्डजनकत्वं, तथा सत्त्वसहकारिणः महतः धर्मादिजनकत्वं, तमःसहकारिणः अधर्मादिजनकत्वम् इति ॥ १५ ॥

क्रमप्राप्तम् अहङ्कारादिलक्षणम् आह ॥

अभिमानोऽहङ्कारः ॥ १६ ॥

अहम् इति अभिमानः ॥ १६ ॥

तस्य कार्य्यम् आह ॥

एकादशपञ्चतन्मात्रं तत्कार्य्यम् ॥ १७ ॥

एकादश इन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राणि षोडशकं तत्कार्य्यम् ॥ १७ ॥

कथम् एकस्मात् कारणात् जड़प्रकाशौ भवतः इत्यत्र आह ॥

सात्त्विकमेकादशकं प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात् ॥ १८ ॥

महद्विकारात् अहङ्कारात् सात्त्विकं सत्त्वसहकृतं एकादशकं एकादशेन्द्रियं प्रवर्त्तते । तमःसहकृतं तन्मात्रम् ॥१८॥

इन्द्रियवैविध्यम् आह ॥

कर्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रियैरान्तरमेकादशकम् ॥१९॥

कर्मेन्द्रियैः वागादिभिः पञ्चभिः बुद्धीन्द्रियैः घ्राणादिभिः पञ्चभिः सह आन्तरं मनः इति एकादशकम् इन्द्रियम् ॥१९॥

भौतिकानि इन्द्रियाणि इति, तत्प्रतिषेधार्थम् आह ॥

अहङ्कारिकत्वश्रुतेर्न भौतिकानि ॥ २० ॥

तत्र च श्रुतिबाधात् इत्यर्थः ॥ २० ॥

युक्त्यन्तरम् आह ॥

देवतालयश्रुतेर्नारम्भकस्य ॥ २१ ॥

कारणे कार्य्यलयः इति स्थितम् । आदित्यं वै चक्षुः गच्छति इति देवे लयः श्रूयते । तस्मात् न आरम्भकस्य न आरम्भकाभिमतस्य भूतस्य कारणत्वम् इति ॥ २१ ॥

नित्यानि इन्द्रियाणि इति केचित्, तत्परिहारार्थम् आह ।

तदुत्पत्तिः श्रूयते, विनाशदर्शनाच्च ॥ २२ ॥

अहङ्कारात् दुत्पत्तिः श्रूयते । उत्पन्नस्य विनाशः पि अवश्यम्भावी इति ॥ २२ ॥

चक्षुरादीनां शक्तिभेददर्शनात् ऐन्द्रियकाणि इन्द्रियाणि इति, तत् निषेधति ॥

अतीन्द्रियमिन्द्रियं, भ्रान्तानामधिष्ठाने ॥२३॥

भ्रान्तानाम् अधिष्ठाने चक्षुर्गोलकादौ इन्द्रियज्ञानम् । अन्यथा छिन्नकर्णस्य श्रवणानुपपत्तिः, पाटलचक्षुषोः रूपग्रहणाप्रसङ्गः ॥ २३ ॥

एकम् इन्द्रियं, उपाधिभेदात् नानात्वम् इत्यत आह ॥

शक्तिभेदेऽपि भेदसिद्धौ नैकत्वम् ॥ २४ ॥

भवतु उपाधिभेदः, शक्तिभेदः तु अवश्यं वक्तव्यः, सः च सत्यः इति नानात्वम् अपि सत्यम् ॥ २४ ॥

एकत्वेन एव उपपत्तौ बहुत्वकल्पना गुर्वी इत्यत आह ॥

न कल्पनाविरोधः प्रमाणदृष्टस्य ॥ २५ ॥

स्पष्टम् ॥ २५ ॥

मनसः लक्षणम् आह ॥

उभयात्मकं च मनः ॥ २६ ॥

बुद्धीन्द्रियात्मकं कर्मेन्द्रियात्मकं मनः, अधिष्ठानात् उभयप्रवृत्तेः ॥ २६ ॥

कथम् एकस्मात् अहङ्कारात् अनेकानि इन्द्रियाणि इत्यतः आह ॥

गुणपरिणामभेदान्नानात्वमवस्थावत् ॥२७॥

धर्माधर्मसहकारिसत्त्वादिगुणपरिणामभेदात् अनेकानि । 'अवस्थावत्' इति यथा एकस्य देहस्य बाल्ययौवनवार्द्धकानि इति ॥ २७ ॥

उभयेन्द्रियविषयम् आह ॥

रूपादिरसमलान्त उभयोः ॥ २८ ॥

उभयोः बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रिययोः । बुद्धीन्द्रियस्य विषयाः रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाः । कर्मेन्द्रियस्य विषयाः वचनविहरणादानानन्दरसमलाः । रसमलः नाम मलः, तदन्तः ॥ २८ ॥

आत्मेन्द्रिययोः वैधर्म्यम् आह ॥

द्रष्टृत्वादिरात्मनः, करणत्वमिन्द्रियाणाम् ॥ २९ ॥

व्यक्तम् ॥ २९ ॥

अन्तःकरणत्रयाणाम् अन्योऽन्यं वैधर्म्यम् आह ॥

त्रयाणां स्वालक्षण्यम् ॥ ३० ॥

महदहङ्कारमनसां स्वालक्षण्यं स्वं स्वं लक्षणम् । महतः अध्यवसायः, अहङ्कारस्य अभिमानः, मनसः सङ्कल्पः इति ॥३०॥

एषां साधर्म्यम् आह ॥

सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च ॥ ३१ ॥

प्राणाद्याः पञ्च वायवः त्रिभिः करणैः धार्य्यन्ते ॥ ३१ ॥

करणानां वृत्तीः आह ॥

क्रमशोऽक्रमशश्चेन्द्रियवृत्तिः ॥ ३२ ॥

'क्रमशश्च' मन्दालोके चौरं दृष्ट्वा इन्द्रियेण वस्तु विचारयति, ततः 'चौरः अयम्' इति मनसा सङ्कल्पयति, ततः 'धनं गृह्णाति' इति अहङ्कारेण अभिमन्यते, ततः 'चौरं गृह्णामि' इति बुद्ध्या अध्यवस्यति । 'अक्रमशश्च' रात्रौ विद्युदालोके व्याघ्रं दृष्ट्वा झटिति अपसरति । तत्र चतुर्णाम् एकदा वृत्तिः । यद्यपि वृत्तीनाम् एकदा असम्भवात् तत्रापि क्रमः एव, तथापि उत्पलशतपत्रव्यतिभेदवत् अवभासनात् अक्रमः इति उक्तम् इति ॥ ३२ ॥

कति वृत्तयः इत्यत्र आह ॥

वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टा अक्लिष्टाश्च ॥३३॥

प्रमाणविपर्य्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः । प्रत्यक्षानुमानशब्दाः

प्रमाणानि। विपर्ययः मिथ्याज्ञानम् अतद्रूपप्रतिष्ठम्। विकल्पः उभयस्पृक् ज्ञानम्। निद्रा तमोऽवलम्बि ज्ञानम्। स्मृतिः अतीतज्ञानम्॥ क्लिष्टाः क्लेशयुक्ताः रजस्तमोमय्यः। अक्लिष्टाः सत्त्वमय्यः दृष्टक्लेशाः॥ ३३॥

वृत्तिनिवृत्तौ मुक्तिः इति आह॥

तन्निवृत्तावुपशान्तोपरागः स्वस्थः॥ ३४॥

वृत्तिनिवृत्तौ क्षपिताविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशः स्वस्थः स्वरूपं लभते॥ ३४॥

दृष्टान्तम् आह॥

कुसुमवच्च मणिः॥ ३५॥

यथा जपाकुसुमसंसर्गात् स्फटिके लौहित्यं, तदपगमात् स्फटिकः स्वरूपेण अवतिष्ठते, तथा सः अपि इति॥ ३५॥

करणानां तुल्यत्वात् सर्वदा तुल्यरूपता इत्यत्र आह॥

पुरुषार्थं करणोद्भवोऽप्यदृष्टोल्लासात्॥३६॥

न तुल्यता, करणोद्भवानुद्भवाभ्यां विशेषात्। विशेषस्य अदृष्टोल्लासात् बलवत्तरत्वात्॥ ३६॥

दृष्टान्तम् आह॥

धेनुवद्वत्साय॥ ३७॥

यथा धेनुत्वेन तुल्यत्वे अपि या क्षीरिणी सा वत्सं पुष्णाति॥ ३७॥

बाह्यान्तरभेदात् कति करणानि इत्यत्र आह॥

करणं त्रयोदशविधमवान्तरभेदात्॥ ३८॥

अन्तर्बुद्ध्यहङ्कारमनांसि। बाह्यानि दशेन्द्रियाणि॥३८॥

इन्द्रियेषु कथं करणत्वम् इत्यत्र आह॥

इन्द्रियेषु साधकतमत्वयोगात् कुठारवत् ॥ ३९ ॥

यथा साधकतमत्वेन कुठारे करणत्वं, तथा इन्द्रियेषु अपि इति ॥ ३९ ॥

त्रयोदशकरणानां कार्य्यम् आह ॥

द्वयोः प्रधानं मनो लोकवद्भृत्यवर्गेषु ॥४०॥

द्वयोः बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रिययोः प्रधानं मनः, तदधिष्ठानात् एव एषां प्रवृत्तेः, यथा लोके भृत्येषु स्वामी ॥ ४० ॥

युक्तिम् आह ॥

अव्यभिचारात् ॥ ४१ ॥

व्यक्तम् ॥ ४१ ॥

युक्त्यन्तरम् आह ॥

तथाशेषसंस्काराधारत्वात् ॥ ४२ ॥

नष्टेन्द्रियाणाम् अपि संस्कारदर्शनात् ॥ ४२ ॥

न्यायम् आह ॥

स्मृत्यानुमानाच्च ॥ ४३ ॥

इन्द्रियं विना अपि स्मृतिदर्शनात् मनः अनुमीयते ॥४३॥

आत्माधारः संस्कारः इत्यत्र आह ॥

सम्भवेन्न स्वतः ॥ ४४ ॥

स्वतः आत्मनः न सम्भवेत्, कूटस्थनिर्गुणत्वात् ॥ ४४ ॥

करणत्वे तुल्ये किंनिबन्धनः गुणप्रधानभावः इत्यत्र आह ॥

आपेक्षिको गुणप्रधानभावः, क्रियाविशेषात् ॥ ४५ ॥

स्रष्टम् ॥ ४५ ॥

निरभिसन्धानात् न अपरः परार्थं प्रवर्त्तते इत्यत्र आह ॥

तत्कर्मार्जितत्वात्तदर्थमभिचेष्टा लोकवत् ॥४६॥

बुद्धिप्रतिबिम्बितपुरुषकर्मार्जितत्वात् पुरुषार्थम् अभि-चेष्टा प्रवर्त्तनं बुद्ध्यादीनाम्। यथा लोके येन अर्जितः भृत्यः तत्कर्म करोति ॥ ४६ ॥

सर्वत्र बुद्धेः प्राधान्यम् इति आह ॥

समानकर्मयोगे बुद्धेः प्राधान्यं लोकवल्लोक-वत् ॥ ४७ ॥

यथा लोके ग्रामाध्यक्षात् राज्याध्यक्षः श्रेष्ठः, तस्मात् अपि राजा इति, तथा मनः बुद्ध्यर्थं प्रवर्त्तते इति सर्वप्रधाना बुद्धिः इति। समानकर्मयोगे पुरुषार्थतुल्यक्रियायोगे अपि सर्वेषाम् इति ॥ लोकवत् इति वीप्सा अध्यायपरिसमाप्तौ ॥ ४७ ॥

इति कापिलसांख्यप्रवचनसूत्रवृत्तौ
प्रधानकार्य्याध्यायो द्वितीयः ॥

प्रधानकार्य्यनिरूपणानन्तरं वैराग्यार्थं तृतीयाध्यायारम्भः ॥

अविशेषाद्विशेषारम्भः ॥ १ ॥

अविशेषात् भूतसूक्ष्मात् विशेषस्य महाभूतस्य आरम्भः ॥१

तस्माच्छरीरस्य ॥ २ ॥

तस्य मांसादिमयविकारात् निर्विद्यते ॥ २ ॥

उत्पत्तिः दर्शिता, नाशः कुत्र इत्यत आह ॥

तद्बीजात् संसृतिः ॥ ३ ॥

तस्य भूतारम्भस्य कारणात् धर्माधर्मात् संसरणं नाम ॥ ३ ॥

भूतानाम् आरम्भकस्य भावत्वे सर्वदा आरम्भात् अनिर्मोक्षः इत्यत आह ॥

आ विवेकाच्च प्रवर्त्तनमविशेषाणाम् ॥४॥

विवेकज्ञानपर्य्यन्तम् आरम्भकस्वभावत्वं भूततन्मात्राणाम् इति ॥

अविवेकिनं प्रति आरम्भकत्वे महाप्रलये अपि तं प्रति आरम्भकत्वं स्यात् इति आह ॥

उपभोगादितरस्य ॥ ५ ॥

अविवेकिनः उपभोगात् महाप्रलये शरीराभावात् कुतः उपभोगः इति न तं प्रति आरम्भकत्वम् ॥ ५ ॥

अनारम्भकत्वे तु कुतः विशेषात् अविवेकिनं प्रति पुनः आरम्भकत्वम् इत्यत आह ॥

सम्प्रति परिष्वक्तो द्वाभ्याम् ॥ ६ ॥

धर्माधर्माभ्याम् । गमागमपरिष्वङ्गी प्रलये अपि धर्माधर्मानुबद्धः आत्मा इति तं प्रति पुनः आरम्भः । मुक्तो न तथा इति ॥ ६ ॥

नित्यत्वे तु मुक्तेः कथं पारतन्त्र्यम् इत्यत आह ॥

मातापितृजं स्थूलं प्रायशः, इतरन्न तथा ॥७॥

प्रायशः इति इदमलत्वात् । इतरत् सूक्ष्मशरीरं न तथा, दुरूहत्वात् ॥ ७ ॥

द्वयोः देहयोः कस्य भोगः इत्यत्र आह ।

पूर्वोत्पत्तेस्तत्कार्य्यत्वं भोगादेकस्य नेतरस्य ॥ ८ ॥

पूर्वोत्पत्तेः सूक्ष्मशरीरस्य। भोगात् एकस्य तस्य, न इतरस्य स्थूलस्य, तत्कार्य्यत्वम्। स्थूलशरीरस्य गौणः भोगः, मृतशरीरे भोगादर्शनात् ॥ ८ ॥

कतिभिः तत्त्वैः सूक्ष्मशरीरारम्भः इत्यत्र आह ॥

सप्तदशैकं लिङ्गम् ॥ ९ ॥

सप्तदश च एकं च अष्टादश। तैः लिङ्गं सूक्ष्मदेहः उत्पद्यते। बुद्ध्यहङ्कारमनांसि पञ्च सूक्ष्मभूतानि दश इन्द्रियाणि इति ॥ ९ ॥

सूक्ष्मदेहस्य सर्वत्र तुल्यत्वात् कथं पुत्तिकाहस्तिदेहानां विसदृशानां तस्मात् उत्पत्तिः इत्यत्र आह ॥

व्यक्तिभेदः कर्मविशेषात् ॥ १० ॥

व्यक्तम् ॥ १० ॥

यदि आत्मा अन्यः, कथं देहे अहम् इति अभिमानः इत्यत्र आह ॥

तदधिष्ठानाश्रये देहे तद्वादात् तद्वादः ॥ ११ ॥

आत्माधिष्ठानाश्रये देहे सम्भोगात् आत्मवादात् देहे अहम् इति अभिमानवादः ॥ ११ ॥

अत्र दृष्टान्तम् आह ॥

न स्वातन्त्र्यात् तदृते छायावच्चित्रवच्च ॥१२॥

यदि आत्मना विना देहे अहम् इति प्रत्ययः, तदा मृतदेहे अहम् इति प्रत्ययः स्यात्। न च एवम्। यथा आवर-

स्तम्भं विना न छाया, भित्तिं विना न चित्रं, तथा अत्र अपि ॥ १२ ॥

स्थूलदेहः एव आत्मा भविष्यति इत्यत्र आह ॥

मूर्त्तत्वेऽपि न, सङ्घातयोगात् तरणिवत् ॥१३॥

सङ्घातत्वात् मूर्त्तत्वात् परार्थः। 'तरणिवत्' इति यथा प्रकाशत्वे अपि मूर्त्तत्वात् न आदित्यस्य आत्मत्वम् ॥ १३ ॥

मनः आत्मा भविष्यति इत्यत्र आह ॥

अणुपरिमाणं तत्कृतिश्रुतेः ॥ १४ ॥

मनः अणुपरिमाणं तत्क्रियायां श्रुतिदर्शनात्। व्यापकस्य निरुपाधेः न इन्द्रियत्वम् इति उपाधिः वक्तव्यः। यदि कर्णशष्कुलीवत् नियतावयवस्य उपाधित्वं, तदा तावन्मात्रे वृत्तिलाभः न अन्यत्र इति श्रोत्रवत् प्रसज्येत। ततश्च देहमात्रम् उपाधिः वक्तव्यः। तथा च तदवच्छेदेन वृत्तिलाभे 'शिरसि मे वेदना' 'पादे मे सुखम्' इति अव्याप्यवृत्तित्वप्रतीतिविरोधः ॥ युगपज्ज्ञानानुत्पत्तेः अपि मनसः अणुत्वम् आह। न्यायश्च अन्यत्र प्रपञ्चितः इति ॥ १४ ॥

हेत्वन्तरम् आह ॥

तदन्नमयत्वश्रुतेः ॥ १५ ॥

तस्य मनसः अन्नमयत्वे श्रुतिः अस्ति। अन्नमयत्वेन च सौम्यत्वं दर्शितम्। सौम्यत्वं च चन्द्ररूपत्वम् इति। न च आत्मा चन्द्रः ॥ श्रुतिश्च 'अन्नं वै प्राणाः'। प्राणश्च चन्द्रमयः श्रेयः। चन्द्रमा मनसः जातः, तस्मात् अणु मनः, न आत्मा इति ॥ १५ ॥

पुरुषार्थं महदादीनां प्रवृत्तिः संहतिः किमर्थम् इत्यत्र आह ॥

पुरुषार्थं संसृतिर्लिङ्गानां सूपकारवद्राज्ञः ॥ १६ ॥

यथा प्रवृत्तिः तथा संसृतिः। संसृतौ च मरणदुःखम् इति निर्विषः भवति। 'सूपकारवत्' इति परार्थम् एव प्रवृत्तिः ॥ १६ ॥

विप्रतिपत्तौ सत्यां स्वपक्षम् आह ॥

पाञ्चभौतिको देहः ॥ १७ ॥

स्पष्टम् ॥ १७ ॥

का विप्रतिपत्तिः इत्यत्र आह ॥

चातुर्भौतिकमित्यन्ये ॥ १८ ॥

आकाशपरित्यागेन चातुर्भौतिकं शरीरम् इति अन्ये ॥ १८ ॥

मतान्तरम् आह ॥

ऐकभौतिकमपरे ॥ १९ ॥

पार्थिवं शरीरम् इति ॥ १९ ॥

देहचैतन्यं निरस्यति ॥

न सांसिद्धिकं चैतन्यं प्रत्येकादृष्टेः ॥ २० ॥

पृथक्पृथक्कृतेषु चैतन्यादर्शनात् न स्वभावचैतन्यम्। अतएव मिलितानां च चैतन्यं न आशङ्कनीयम्। जन्तवः हि प्रत्येकं क्षुद्रजन्तुसंयमनशक्तिमन्तः मिलिताः ते हस्तिनम् अपि संयमयन्ति, न च एवं भूतानि इति। न देहचैतन्यम् ॥ २० ॥

दूषणान्तरम् आह ॥

प्रपञ्चत्वाद्यभावश्च ॥ २१ ॥

देहस्य चेतनत्वे प्रपञ्चत्वस्य मरणस्य अभावः, चेतनस्य नित्यत्वात्। अथ चेतनस्य अपि मरणं मुक्तिः इति ॥ २१ ॥

दूषणान्तरम् आह ॥

मदशक्तिवच्चेत्, प्रत्येकपरिदृष्टे सौक्ष्म्यात् सांहत्ये तदुद्भवः ॥ २२ ॥

यथा मदशक्तिः प्रतिपुरुषे सूक्ष्मत्वेन दृष्टा, सांहत्ये महच्छक्त्युद्भवात् बृहच्छिलाम् अपि वहन्ति। न च भूतेषु अपि प्रत्येकं सूक्ष्मचैतन्यं दृष्टं, येन सांहत्ये देहे चैतन्यं स्यात्। 'न सांसिद्धिकम्' इति सूत्रे निषिद्धं निषेधमुखेन दर्शितं भवति, इह सूत्रे विधिमुखेन इति न पुनः उक्तम् ॥ २२ ॥

वैराग्यादीनां पारम्पर्य्येण मुक्तिसाधनत्वम् उक्तम्। साक्षात् मुक्तिसाधनम् आह ॥

ज्ञानान्मुक्तिः ॥ २३ ॥

व्यक्तम् ॥ २३ ॥

व्यतिरेकम् आह ॥

बन्धो विपर्य्ययात् ॥ २४ ॥

अज्ञानात् ॥ २४ ॥

न ज्ञानमात्रात् मुक्तिः, कर्मणः अपि मुक्तिसाधनत्वात्। तथा च श्रुतिः 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च' इति। तत्र आह ॥

नियतकारणत्वान्न समुच्चयविकल्पौ ॥ २५ ॥

नियतम् एव कारणम्। ज्ञानात् मुक्तिः, कर्मणः भुक्तिः। यत्र अपि अकामकर्मणः समुच्चयः श्रूयते, तत्र अपि ज्ञानार्थं, तस्मात् न समुच्चयः। न अपि कदाचित् ज्ञानात् कदाचित् कर्मणः इति विकल्पः। श्रुतिश्च

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्।
तमेव विदित्वाति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥ २५॥

दूषणान्तरम् आह ॥

स्वप्नजागराभ्यामिव मायिकामायिकाभ्यां नोभयोर्मुक्तिः पुरुषस्य ॥ २६ ॥

मायिकः स्वप्नः, अमायिकः जागरः। स्वप्नवत् कर्म, जागरवत् ज्ञानम्। तुल्यकालयोः हि समुच्चयः, न तु स्वप्नजागरयोः तुल्यकालत्वं, तस्मात् न ज्ञानकर्मसमुच्चयः ॥ २६ ॥

प्रत्ययत्वात् स्वप्नप्रत्ययवत् जागरप्रत्ययस्य अपि मिथ्यात्वम् इत्यत्र आह ॥

इतरस्यापि नात्यन्तिकम् ॥ २७ ॥

स्वप्नप्रत्ययस्य अपि न आत्यन्तिकं मिथ्यात्वं, खपुष्पवत्, न च स्वात्मनि अपि मिथ्यात्वं, अन्यथा स्वप्नः इत्येव न स्यात्। न च अत्यन्तादृष्टे स्वप्नः, किन्तु जाग्रदृष्टे अर्थे ॥ २७ ॥

दृष्टकारणाभावात् सङ्कल्पमात्रेण योगिनां न सर्वा सिद्धिः इत्यत्र आह ॥

सङ्कल्पितेऽप्येवम् ॥ २८ ॥

न अस्मदादीनां सङ्कल्पात् सिद्धिः इति योगजधर्मोपगृहीतानां सिद्धानाम् अपि न भवितव्यम्। तस्मात् न मिथ्या इति ॥ २८ ॥

एतत् एव आह ॥

भावनोपचयाच्छुद्धस्य सर्वं प्रकृतिवत् ॥२९॥

यथा महदादीनां पूर्वम् अपेक्ष्य कार्य्यकरणं, प्रकृतेस्तु न

कार्य्यकरणे कस्य अपि अपेक्षा, तथा दृष्टकारणाभावात् अपि योगिनां भावनोपचयात् सर्वं सम्पद्यते ॥ २९ ॥

भावनार्थं ध्यानम् आह ॥

रागोपहतिर्ध्यानम् ॥ ३० ॥

रागात् रजोगुणात् चलितत्वं, तदपहतिः निश्चलितत्वं ध्यानम् ॥ ३० ॥

तत्सिद्धिः कथम् इत्यतः आह ॥

वृत्तिनिरोधात् तत्सिद्धिः ॥ ३१ ॥

वृत्तयः प्रमाणादयः पञ्च, तन्निरोधात् तत्सिद्धिः ध्यानसिद्धिः ॥ ३१ ॥

तन्निरोधः कथम् इत्यतः आह ॥

धारणासनकर्मणा तत्सिद्धिः ॥ ३२ ॥

धारणा नाभ्यादिदेशे चित्तधारणम् । आसनं स्वस्तिकादिः । अनेन यमनियमप्राणायामप्रत्याहाराः उपलक्षिताः । स्वकर्म स्वजातिविहितकर्मानुष्ठानम् । इति वृत्तिनिरोधसिद्धिः ॥ ३२ ॥

नानासनेषु स्वमतम् आसनम् आह ॥

स्थिरसुखमासनम् ॥ ३३ ॥

येन स्थैर्य्यं सुखं च स्यात् तदासनम् अनुष्ठेयम् ॥ ३३ ॥

अन्यं निरोधोपायम् आह ॥

निरोधश्छर्दिविधारणाभ्याम् ॥ ३४ ॥

छर्दिः रेचकम् । विधारणं कुम्भकम् । उपलक्षणम् एतत् । पूरकः अपि द्रष्टव्यः ॥ ३४ ॥

किं तत् स्वकर्म इत्यतः आह ॥

स्वकर्म स्वाश्रमविहितकर्मानुष्ठानम् ॥३५॥

स्पष्टम् ॥ ३५ ॥

अन्यं वृत्तिनिरोधोपायम् आह ॥

वैराग्यादभ्यासाच्च ॥ ३६ ॥

वैराग्यात् द्विविधात्, अपरात् अलम् इति प्रत्ययात्, परात् ज्ञानप्रसादमात्रात्। अभ्यासात् पौनःपुन्येन ध्यानात्। चः समुच्चये ॥ ३६ ॥

वृत्तीनाम् अवान्तरभेदम् आह ॥

विपर्य्ययभेदाः पञ्च ॥ ३७ ॥

अविद्या मिथ्याज्ञानं, अस्मिता अभिमानः, रागः अनुरागः, द्वेषः क्रोधः, अभिनिवेशः त्रासः इति विपर्येण विपर्ययि ज्ञानम् उपलक्षितम् ॥ ३७॥

अशक्तिम् आह ॥

अशक्तिरष्टाविंशतिधा ॥ ३८ ॥

तुष्टिम् आह ॥

तुष्टिर्नवधा ॥ ३९ ॥

सिद्धिम् आह ॥

सिद्धिरष्टधा ॥ ४० ॥

चतुर्थं विपर्ययभेदम् आह ।

अवान्तरभेदाः पूर्ववत् ॥ ४१ ॥

पूर्ववत् इति पूर्वाचार्य्यैः उक्ताः। द्वाषष्टिः विपर्य्ययभेदाः। प्रकृतिमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रेषु आत्मबुद्धिः अविद्या तमः अष्टविषयत्वात् अष्टधा। देवाः हि अणिमादिकम् आत्मीयत्वेन अभिमन्यन्ते, सा इयम् अस्मिता मोहः अष्टविषयत्वात् अष्टधा।

शब्दादिषु तन्मात्रेषु पञ्चसु दिव्यादिव्यतया रागः महामोहः दशविषयत्वात् दशधा। शब्दादयः दश, अणिमाद्यष्टैश्वर्य्योपधानेन सहिताः, ते च अन्येन उपहन्यमानाः इति द्वेषः तामिस्रः अष्टादशविषयत्वात् अष्टादशधा। देवाः हि एतान् उपभुञ्जानाः असुरैः उपहन्यन्ते इति अभिनिवेशः त्रासः अन्धतामिस्रः अष्टादशविषयत्वात् अष्टादशधा। एवं द्वाषष्टिः इति ॥ ४० ॥

अशक्तिभेदान् आह ॥

एवमितरस्याः ॥ ४२ ॥

इतरस्याः अशक्तेः, एवं अनेकधा अष्टाविंशतिधा। एकादश इन्द्रियवधाः

बाधिर्य्यं कुष्ठितान्धत्वं जड़ताजिघ्नता तथा।
मूकताकौण्यपङ्गुत्वक्लैब्योदावर्त्तमुग्धताः ॥

एतद्विषया एकादश बुद्धेः। नव तुष्टयः, अष्ट सिद्धयः, तद्विपर्य्ययेण सप्तदश बुद्धेः। एवम् अष्टाविंशतिः इति ॥४२॥

तुष्टिभेदान् आह ॥

आध्यात्मिकादिभेदान्नवधा तुष्टिः ॥ ४३ ॥

अनात्मनि आत्मबुद्ध्या प्रवर्त्तमाना आध्यात्मिकाः चतस्रः। आदिशब्दात् बाह्याः पञ्च॥ प्रकृतिविवेकदर्शनात् चेत् मुक्तिः, सा एव उपास्या, किमात्मना इति प्रकृत्याख्या एका तुष्टिः अम्भः इति उच्यते। विवेकज्ञानात् अपि न साक्षात्, प्रव्रज्यादर्शनात्, व्रतग्रहणात् भविष्यति इति उपादानाख्या द्वितीया तुष्टिः सलिलम् उच्यते। व्रतात् अपि न साक्षात्, किन्तु कालात् भवति इति कालाख्या तृतीया तुष्टिः ओघः इति उच्यते। कालवशात् अपि न सर्वेषां मुक्तिः, किन्तु भाग्यात्

एव इति भाग्याख्या चतुर्थी तुष्टिः वृष्टिः इति उच्यते। आत्मानम् अधिकृत्य इति आध्यात्मिकाः॥ पञ्चधा विषयोपरमात् बाह्याः पञ्च। विषयार्जनदुःखात् उपरमे एका तुष्टिः पारम् उच्यते। रक्षणदुःखात् उपरमे द्वितीया तुष्टिः सुपारम् उच्यते। क्षयं भावयतः दुःखात् उपरमे तृतीया तुष्टिः पारपारम् उच्यते। भोगदोषं भावयतः दुःखात् उपरमे चतुर्थी तुष्टिः अनुत्तमाम्भः उच्यते। न अनुपहत्य भूतानि भोगसिद्धिः इति दुःखात् उपरमे पञ्चमी तुष्टिः उत्तमाम्भः उच्यते॥ एवं नवधा इति॥ ४३॥

सिद्धेः भेदान् आह॥

ऊहादिभिः सिद्धिरष्टधा॥ ४४॥

ऊहः तर्कः मननम् इति एका सिद्धिः तारम् उच्यते। शब्दज्ञानं द्वितीया सिद्धिः सुतारम् उच्यते। अध्ययनं तृतीया सिद्धिः तारतारम् उच्यते। गुरुब्रह्मचारिणां प्राप्तिः चतुर्थी सिद्धिः रम्यकम् उच्यते। बाह्यान्तःशुद्धिः पञ्चमी सिद्धिः सदामुदितम् उच्यते। आध्यात्मिकदुःखविघातः षष्ठी सिद्धिः प्रमोदम् उच्यते। आधिभौतिकदुःखविघातः सप्तमी सिद्धिः मुदितम् उच्यते। आधिदैविकदुःखविघातः अष्टमी सिद्धिः मोदमानम् उच्यते। एवम् अष्टधा इति॥ प्राधान्येन विपर्य्ययाशक्तितुष्टिसिद्धिः इति चतुःप्रकारा अवान्तरभेदात् पञ्चाशत्॥ ४४॥

उत्तरेण पूर्वपरित्यागात् सिद्धिः इति आह॥

नेतरादितरहानेन विना॥ ४५॥

इतरात् अशक्तितः इतरहानेन विपर्य्ययहानेन विना न

सिद्धिः । एवं तुष्टितः अशक्तिहानेन विना न सिद्धिः । एवं तद्धानेन विना इति

सर्गे सति वैराग्यम् ॥ ४५ ॥

कति सर्गभेदाः इत्यत्र आह ॥

दैवादिप्रभेदाः ॥ ४६ ॥

आदिशब्दात् षड्भेदाः । तथा च

दैवादौ षड्विधश्च स्यात् संसारः कर्मसम्भवः ।

सुरोऽसुरो नरः प्रेतो नारकस्तिर्य्यकस्तथा ॥

स्थावराणां नारकेषु अन्तर्भावः ॥ ४६ ॥

प्रकृतेः प्रवृत्तिशीलत्वात् सर्वदा सृष्टौ न मुक्तिः इत्यतः आह ॥

आब्रह्मस्तम्बपर्य्यन्तं तत्कृते सृष्टिरा विवेकात् ॥ ४७ ॥

तत्कृते पुरुषकृते मोक्षार्थं सृष्टिः । विवेकपर्य्यन्तं प्रकृतेः शीलम् इदं विवेकज्ञानं यावत् प्रवर्त्तते, स्वभावस्य अनपायित्वात् ॥ ४७ ॥

कुत्र कथं सृष्टिः इत्यत्र आह ॥

ऊर्ध्वं सत्त्वविशाला ॥ ४८ ॥

देवलोके ॥ ४८ ॥

नागलोके सृष्टिम् आह ॥

तमोविशाला मूलतः ॥ ४९ ॥

पाताले ॥ ४९ ॥

मर्त्यलोके सृष्टिम् आह ॥

मध्ये रजोविशाला ॥ ५० ॥

विशाला उद्रिक्ता ॥ ५० ॥

ननु एकैकस्यगुणानाम् अन्योऽन्यमिथुनभावात् कथं प्रकृते: सृष्टिवैचित्र्यम् इत्यत आह ॥

कर्मवैचित्र्यात् प्रधानचेष्टा गर्भदासवत् ॥५१॥

यथा गर्भदास: विचक्षण: विचित्रं कर्म कुरुते प्रभो: अर्थाय, तथा प्रधानं पुरुषार्थं विचित्रां सृष्टिं कुरुते कर्मवैचित्र्यात् कर्मलाभात् ॥ ५१ ॥

उत्तरोत्तरभूमिलाभात् कृतकृत्यस्य किं मोक्षेण इत्यत: आह ॥

आवृत्तिस्तत्रापि, उत्तरोत्तरयोनियोगाद्धेय: ॥ ५२ ॥

उत्तरोत्तरविशिष्टजन्मलाभे अपि संसारे आवृत्ति:। तस्मात् हेय: संसार: ॥ ५२ ॥

एतत् एव आह ॥

समानं जरामरणादिजं दु:खम् ॥ ५३ ॥

आब्रह्मस्तम्बपर्य्यन्तम् ॥ ५३ ॥

कारणे प्रकृतौ लयात् एव कृतकृत्यस्य किं मोक्षेण इत्यत: आह ॥

न कारणलयात् कृतकृत्यता मग्नवदुत्थानात् ॥ ५४ ॥

भवेत् एवं, यदि प्रकृतिलीनस्य न पुन: आवृत्ति:। न तु एवं, पुनरावृत्तिश्रुते:। तथा च

दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तका:।
भौतिकास्तु शतं पूर्णं, सहस्रं त्वाभिमानिका: ॥

बोद्धा दश सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः ।
पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः ।
निर्गुणं पुरुषं प्राप्य कालसंख्या न विद्यते ॥

यथा स्नानार्थं मग्नस्य पुनः उत्थानं, तथा प्रकृतिलीनस्य इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

नित्यत्वात् यथा न आत्मनः बन्धः तथा प्रधानस्य अपि इत्यतः आह ॥

अकार्य्यत्वेऽपि तद्योगः पारवश्यात् ॥ ५५ ॥

अकार्य्यत्वम् अप्रयोजकं, किन्तु परतन्त्रत्वं, तत् च प्रकृतौ अस्ति इति। तद्योगात् च बन्धयोगः ॥ ५५ ॥

परः आत्मा किंरूपः इत्यत्र आह ॥

स हि सर्ववित् सर्वकर्त्ता ॥ ५६ ॥

प्रकृतिप्रतिविम्बितत्वात् एवम् अभिमानः ॥ ५६ ॥

तात्त्विकम् एव कर्त्तृत्वं भवतु, किं प्रतिविम्बकल्पनया, तथा च न्यायाभिमतः एव ईश्वरः अस्ति इत्यत्र आह ॥

ईदृशेश्वरसिद्धिः सिद्धा ॥ ५७ ॥

यदि अस्मदभिमतः आत्मा ईश्वरः, भवतु। न्यायाभिमते च प्रमाणं न अस्ति। एतच्च प्रथमाध्याये 'ईश्वरासिद्धेः' इति सूत्रे वर्णितम्। द्वितीयाध्याये 'विमुक्तविमोक्षार्थम्' इति सूत्रे स्वार्थं परार्थं च प्रधानप्रवृत्तिः इति उक्तम्। अत्र स्वार्थस्य गौणत्वम् ॥ ५७ ॥

परार्थत्वम् एव आह ॥

प्रधानसृष्टिः परार्थं स्वतोऽप्यभोक्तृत्वादुष्ट्रकुङ्कुमवहनवत् ॥ ५८ ॥

चेतनस्य अपि परार्थं प्रवृत्तिः दृश्यते, यथा उष्ट्रः कुङ्कुमं वहति । अचेतनायाः तु प्रकृतेः अभोक्तृत्वात् परार्थम् एव प्रवर्त्तनम् इति ॥ ५८ ॥

चेतनस्य प्रवृत्तिः दृष्टा, न अचेनस्य इत्यत्र आह ॥

अचेतनत्वेऽपि क्षीरवच्चेष्टितं प्रधानस्य ॥५९॥

यथा क्षीरम् अचेतनं वत्सार्थं प्रवर्त्तते, तथा प्रधानं पुरुषार्थं प्रवर्त्तते ॥ ५९ ॥

दृष्टान्तान्तरम् आह ॥

कर्मवद् दृष्टेर्वा कालादेः ॥ ६० ॥

यथा कृषीवलेन कृतं कर्म धान्यारोपणादि कालात् एव फलति, न च वृक्षाः चेतनाः । आदिशब्दात् अदृष्टं ग्राह्यम् ॥ ६० ॥

उष्ट्रस्य अपि ताड़नादिभयाभिसन्धानात् प्रवृत्तिः दृश्यते, न च अचेतनायाः प्रकृतेः अभिसन्धानम् अस्ति इत्यत्र आह ॥

स्वभावाच्चेष्टितमनभिसन्धानाद्भृत्यवत् ॥६१॥

यथा गर्भदासभृत्यः स्वामिनि अभिसन्धानशून्यः स्वभावात् एव कार्य्यं करोति, तथा प्रकृतिः इति ॥ ६१ ॥

पक्षान्तरम् आह ॥

कर्माकृष्टेर्वाप्यनादितः ॥ ६२ ॥

अनादित्वात् संसारस्य धर्माधर्माकर्षणात् प्रधानं प्रवर्त्तते, यथा पुंसां कर्मवशात् अचेतनाः अपि वृक्षाः फलन्ति इति ॥ ६२ ॥

युक्तिबहुत्वात् पुनर्वचनं न पुनरुक्ततादोषाय इत्यतः आह ॥

विविक्तबोधात् सृष्टिनिवृत्तिः प्रधानस्य सूदवत् पाके ॥ ६३ ॥

पुरुषार्थं सृष्टिः। तन्निवृत्तिः तु प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानात्, यथा सूपकारः पाकं कृत्वा निवर्त्तते ॥ ६३ ॥

उपदेशात् विवेकज्ञाने अपि मुक्तिः न दृश्यते इत्यत आह ।

इतर इतरवज्जहाति तद्दोषात् ॥ ६४ ॥

न यथा कथञ्चिद्बोधमात्रात् मुक्तिः, किन्तु इन्द्रियात् इतरः आत्मा इतरत् प्रधानं जहाति ध्यानादिना पृथक्करोति, तद्दोषात् प्रकृतेः बद्धत्वादिदोषदर्शनात् ॥ ६४ ॥

मोक्षस्वरूपम् आह ।

द्वयोरेकतरस्य वौदासीन्यमपवर्गः ॥ ६५ ॥

द्वयोः प्रकृतिपुरुषयोः। प्रकृतेः औदासीन्यं विवेकिनं प्रति अप्रवर्त्तनं, पुरुषस्य औदासीन्यं प्रकृत्यनभिष्वङ्गः। 'एकतरस्य' इति आत्मनः, तस्य एव मुख्यत्वात् ॥ ६५ ॥

प्रकृतेः प्रवृत्तिशीलायाः औदासीन्ये सर्वमुक्तिप्रसङ्गः इत्यत आह ।

अन्यसृष्ट्युपरागेऽपि न विरज्यते, प्रबुद्धरज्जुतत्त्वस्येवोरगः ॥ ६६ ॥

न प्रवृत्तिशीलायाः औदासीन्यं, स्वभावत्यागदोषात्। किन्तु विवेकिनं प्रति अप्रवर्त्तने अज्ञान् प्रति सृष्ट्युपरागे अपि सृष्टिकरणे अपि न विरज्यते सृष्टौ न प्रवर्त्तते। यथा रज्जौ सर्पभूते प्रबुद्धरज्जुतत्त्वकस्य एव उरगः सर्पभ्रमः प्रवर्त्तते, न तु अज्ञातरज्जुतत्त्वस्य ॥ ६६ ॥

अत्र न्यायम् आह॥

कर्मनिमित्तयोगाच्च॥ ६७॥

विवेकिनं प्रति कर्मणः निमित्तस्य अभावात् न बीजं विना अङ्कुरो भवति। श्रुतिः अपि

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे॥ ६७॥

अदृष्टस्य बुद्धिकार्य्यत्वात् अहङ्कारायुत्पत्तौ भवतु अदृष्टसहायता, प्रकृतेः स्वकार्य्यकारणे का अदृष्टसहकारिता इत्यत्र आह॥

नैरपेक्ष्येऽपि प्रकृत्युपकारेऽविवेको निमित्तम्॥ ६८॥

अदृष्टनैरपेक्ष्ये अपि प्रकृतेः अविवेकः सहकारी इति॥ ६८॥

प्रकृतिनिवृत्तिं दृष्टान्तेन आह॥

नर्त्तकीवत् प्रवर्त्तकस्यापि निवृत्तिश्चारितार्थ्यात्॥ ६९॥

यथा नर्त्तकी परिषच्चारितार्थ्यात् निवर्त्तते, तथा प्रकृतिः अपि पुरुषस्य विवेकचारितार्थ्यात् सर्गात् निवर्त्तते॥ ६९॥

निवृत्ता अपि प्रकृतिः कुतः अपि कारणात् प्रवर्त्तिष्यते इत्यत्र आह॥

दोषबोधेऽपि नोपसर्पणं प्रधानस्य, कुलवधूवत्॥ ७०॥

स्वदोषविज्ञानात् विवेकेन प्रकृतेः न उपसर्पणं, यथा

कुलवधूः परपुरुषेण दृष्टा 'न पुनः तद्दर्शनं मे भविष्यति' इति व्यवस्थितां कुरुते ॥ ७० ॥

यस्य बन्धः तस्य मोक्षः। न च पुरुषस्य तौ स्तः इत्यत्र आह ॥

नैकान्ततो बन्धमोक्षौ पुरुषस्याविवेकादृते ॥ ७१ ॥

प्रकृतिपुरुषाविवेकात् बन्धमोक्षौ इति अभिमानमात्रम् इति ॥ ७१ ॥

असत्यस्य सत्यपूर्वकत्वात् कस्य बन्धमोक्षौ सत्यौ इत्यत्र आह ॥

प्रकृतेराञ्जस्यात् ससङ्गत्वात्, पशुवत् ॥७२॥

आञ्जस्यात् तत्त्वतः। ससङ्गत्वात् गुणयोगात्। यथा पशुः सङ्गात् गुणयोगात् बध्यते। तस्मात् प्रकृतेः बन्धमोक्षौ सत्यौ। अविवेकिनं प्रति प्रवर्त्तनम् एव बन्धः, मोक्षः पुनः विवेकिनं प्रति अप्रवर्त्तनम्। तेन च न स्वभावप्रच्युतिदोषः इति ॥ ७२ ॥

केन रूपेण प्रकृतिः आत्मानं बध्नाति केन च विमोचयति इत्यतः आह ॥

रूपैः सप्तभिरात्मानं बध्नाति प्रधानं, कोशकारवत्, विमोचयत्येकेन रूपेण ॥ ७३ ॥

रूपैः सप्तभिः धर्मवैराग्यैश्वर्याधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्यैः बध्नाति। विमोचयति एकेन रूपेण ज्ञानेन ॥ ७३ ॥

काम्याकाम्यकर्मभ्यां भुक्तिः मुक्तिश्च इति। तत्त्यागे दृष्टहानिः इत्यत्र आह ॥

निमित्तत्वमविवेकस्येति न दृष्टहानिः ॥७४॥

अदृष्टस्य ज्ञानद्वारेण परम्परया कारणत्वं मुक्तौ। संसारस्य तु कारणम् अविवेकः। तस्मात् न दृष्टहानिः इति ॥७४॥

विवेकस्य कथं स्यात् इत्यत्र आह ॥

तत्त्वाभ्यासान्नेति नेतीति त्यागाद्‌ विवेकसिद्धिः ॥ ७५ ॥

स्पष्टम्। श्रुतिश्च 'स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यः, न हि गृह्यते, अशीर्य्यः, न हि शीर्य्यते' इत्यादि ॥ ७५ ॥

यदि तत्त्वाभ्यासादिना मोक्षः, उपदेशानन्तरं सर्वशिष्याणां मुक्तिः स्यात्, अभ्यासस्य तुल्यत्वात् इत्यत्र आह ॥

अधिकारिप्रभेदान्न नियमः ॥ ७६ ॥

उत्तममध्यमाधमशक्तिभेदात् एकदा इति न नियमः ॥७६॥

यदि विवेकात् मुक्तिः, कथं विवेकिनो भोगदर्शनम् इत्यत्र आह ॥

बाधितानुवृत्तेर्मध्यविवेकतोऽप्युपभोगः ॥७७॥

तीव्रविवेकस्य उपभोगः न अस्ति। मध्यविवेकस्य अपि उपभोगः रागाभावात् अलम् इति ज्ञानेन बाधितत्वात् वासनानुवृत्तिमात्रम्। उपारूढफलं कर्मोपभोगात् क्षिणोमि इति उपभुङ्क्ते इति ॥ ७७ ॥

मध्यविवेकिनः स्वरूपम् आह ॥

जीवन्मुक्तश्च ॥ ७८ ॥

मुक्तः इव मुक्तः रागाभावात् धर्मानुत्पत्तेश्च। श्रुतिः अपि

आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ।
किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥ ७८ ॥

जीवतः मुक्तिः इति अनुपपत्तेः इदम् आह ॥

उपदेश्योपदेष्टृत्वात् तत्सिद्धिः ॥ ७९ ॥

तीव्रविवेकिनः बाह्यासंवेदिनः उपदेष्टृत्वम् एव न अस्ति, मन्दविवेकिनः अपि अज्ञानात् न उपदेष्टृत्वं, किन्तु सः उपदेश्यः । उपदेष्टा मध्यविवेकी । अतः तत्सिद्धिः जीवन्मुक्तसिद्धिः ॥ ७९ ॥

अत्र प्रमाणं दर्शयति ॥

श्रुतिश्च ॥ ८० ॥

उवाच 'जीवन्नेव हि विद्वान् हर्षायासाभ्यां विमुच्यते' इति ॥ ८० ॥

मन्दविवेकः अपि उपदेष्टा भविष्यति इत्यत आह ॥

इतरथान्धपरम्परा ॥ ८१ ॥

अज्ञानी गुरुः, किञ्च शिष्यः अज्ञाता इति ॥ ८१ ॥

उपदेशे हि ज्ञानात् मोक्षः, उपदेशानन्तरं मुच्येत, किं विलम्बेन इत्यत आह ॥

चक्रभ्रमणवद्धृतशरीरः ॥ ८२ ॥

यथा दण्डापगमे संस्कारवशात् चक्रं भ्रमति, तथा विवेकिनाम् अपि देहधारणकर्मणः अक्षीणत्वात् न तत्क्षणात् मुक्तिः, किन्तु उपभोगादिना कर्मक्षयात् इति। तथा च श्रुतिः

दीक्षयैव नरो मुच्येत्तिष्ठेन्मुक्तोऽपि विग्रहे ।
कुलालचक्रमध्यस्थो विच्छिन्नोऽपि भ्रमेद् घटः ॥ ८२ ॥

तस्मात् अस्ति जीवन्मुक्तः इति आह ॥

संस्कारलेशतस्तत्सिद्धिः ॥ ८३ ॥

जीवन्मुक्तिसिद्धिः ॥ ८३ ॥

कदा परममुक्तिः इत्यत आह ॥

विवेकान्निःशेषदुःखनिवृत्तौ कृतकृत्यः नेतरान्नेतरात् ॥ ८४ ॥

निःशेषेण त्रिविधदुःखस्य अत्यन्तनिवृत्तौ कृतकृत्यः, परमुक्तिप्राप्तेः । नेतरात् कर्मणः इति ॥ नेतरात् इति वीप्सा अध्यायपरिसमाप्तौ ॥ ८४ ॥

कापिलसांख्यप्रवचनसूत्रवृत्तौ
वैराग्याध्यायस्तृतीयः ॥

वैराग्यानन्तरं शिष्यप्रबोधाय आख्यायिकार्थं चतुर्थाध्यायारम्भः ।

राजपुत्रवत् तत्त्वोपदेशात् ॥ १ ॥

कश्चित् राजपुत्रः गण्डजन्मा निःसारितः शबराधिपेन गृहीतः पुत्रत्वेन तदाचारमात्रं जानाति । अथ अपुत्रस्य राज्ञः मरणे अमात्यैः आनीय प्रबोधितः 'न त्वं शबरः, राजपुत्रः असि' इति उक्तः झटिति एव पूर्वसंस्कारवशात् राजपुत्राचारं गृहीतवान् । एवं मन्दानाम् अपि प्रबोधाय उपदेशः देयः इति ॥ १ ॥

आख्यायिकान्तरम् आह ॥

पिशाचवदन्यार्थोपदेशेऽपि ॥ २ ॥

कश्चित् आचार्य्यः 'विजने उपदेशं गृह्णातु' इति शिष्यम् आदाय अटवीं प्रविश्य उपदेशं दत्तवान्। गुल्मान्तरितेन पिशाचेन श्रुतम्। तस्य अपि मुक्तिः अभूत्। प्रसङ्गेन अपि आत्मज्ञानात् मुक्तिः इति वाक्यार्थः॥ २॥

अत्र विशेषम् आह॥

आवृत्तिरसकृदुपदेशात्॥ ३॥

तीव्रवैराग्याणां श्रुतिमात्रात् मोक्षो भवतु। मन्दानां निरन्तरोपदेशात् आवृत्तिः करणीया॥ ३॥

आख्यायिकान्तरम् आह॥

पितापुत्रवदुभयोर्दृष्टत्वात्॥ ४॥

कश्चित् ब्राह्मणः दारिद्र्यात् गुर्विणीं भार्य्यां तत्पितृगृहे निक्षिप्य प्रतिग्रहार्थं देशान्तरं गतः बहुना कालेन गृहम् आगतः पुत्रं दृष्ट्वा न ज्ञातवान्, तन्माता भर्त्तारं पुत्रञ्च विज्ञापितवती। ततः उभयोः अपि ज्ञानम् अभूत्। गुरुं विना सुहृदुपदेशात् अपि तत्त्वज्ञानं भवति इत्यर्थः॥ ४॥

आख्यायिकान्तरम् आह॥

श्येनवत् सुखदुःखी त्यागवियोगाभ्याम्॥५॥

केन अपि पुंसा श्येनशावकः प्राप्तः खण्डगुडादिना आहारेण समानेन च पुष्टः। कालेन यौवनम् अवाप। कथम् अहम् एनं दुःखिनं करोमि इति पुंसा वने त्यक्तः। श्येनस्य बन्धत्यागात् सुखी पुरुषवियोगात् दुःखी इति। दुःखशबलत्वात् सुखस्य द्वयमपि हेयम् इति॥ ५॥

आख्यायिकान्तरम् आह॥

अहिनिर्लयनीवत्॥ ६॥

निर्लयनी निर्मोकः । कश्चित् अहिः विवरद्वारे निर्मोकं त्यक्त्वा ममेदम् इति धूलीपतितं दृष्ट्वा शोचति, स्नेहात् च न संत्यक्तवान् । निर्मोकानुसारात् केन अपि आहितुण्डिकेन गृहीतः । ममत्वस्नेहादयः न कर्त्तव्या इत्यर्थः ॥ ६ ॥

आख्यायिकान्तरम् आह ॥

छिन्नहस्तवद्वा ॥ ७ ॥

कश्चित् मुनिः भ्रातुः आश्रमं प्रविश्य फलादिकम् आजहार । भ्राता अपि उक्तः स्तेयी त्वम् इति । तेन उक्तं प्रायश्चित्तं वद । भ्राता अपि उक्तं हस्तच्छेदात् अन्यत् प्रायश्चित्तं न अस्ति इति । तेन च राज्ञे निवेद्य स्वहस्तौ छेदितौ । तस्मात् अकार्य्यं न कर्त्तव्यं, प्रमादकृते च तन्निष्कृतिः अवश्यं कर्त्तव्या इति ॥ ७ ॥

आख्यायिकान्तरम् आह ॥

असाधनानुचिन्तनं बन्धाय भरतवत् ॥८॥

भरतः नाम नृपः प्रत्यासन्नमोक्षः अपि तत्क्षणप्रसूतां हरिणीं दृष्ट्वा हरिणशावकं पुपोष । तं विहाय नान्यमनाः बभूव । मरणसमये तद्गतमनाः प्राणान् तत्याज । तत्सङ्गात् मुक्तिं न अवाप । अनिष्टचिन्तनं न कार्य्यम् इत्यर्थः ॥ ८ ॥

बहुभिर्मेलकं न कुर्य्यात् इत्याह ॥

बहुभिर्योगविरोधो रागादिभिः कुमारीशङ्खवत् ॥ ९ ॥

बहुभिः कलहः अवश्यं, यथा कुमारीशङ्खानाम् अन्योऽन्यं झणत्कारः परस्परसङ्घर्षात् ॥ ९ ॥

द्वाभ्याम् अपि न कुर्य्यात् इत्याह ॥

द्वाभ्यामपि तथैव ॥ १० ॥

संकथनादिदोषात् ॥ १० ॥

आख्यायिकान्तरम् आह ॥

निराशः सुखी पिङ्गलावत् ॥ ११ ॥

पिङ्गला नाम वेश्या रत्यर्थं भुजङ्गागमनप्रतीक्षणात् हृतनिद्रा दुःखम् अनुभूतवती। एकदा तु अत्यन्तदुःखनिर्विणा 'पुनः न एवं करिष्यामि' इति निर्विणा बभूव। निराशा सुखं स्वपिति ॥ ११ ॥

गृहारम्भः दुःखाय इत्याह ॥

अनारम्भेऽपि परगृहे सुखी सर्पवत् ॥१२॥

व्यक्तम् ॥ १२ ॥

शास्त्रे व्याख्यानपरोपालम्भादिकम् असारम् अस्ति, तत्परित्यजनीयम् इत्याह ॥

बहुशास्त्रगुरूपासनेऽपि सारादानं षट्पदवत् ॥ १३ ॥

यथा भ्रमरः पुष्पं विहाय मधु समादत्ते, तद्वत् मोक्षार्थिना अविद्या त्याज्या इति ॥ १३ ॥

कस्य समाधिः भवति इत्यत्र आह ॥

इषुकारवन्नैकचित्तस्य समाधिहानिः ॥१४॥

यथा इषुकारः इषौ गतमनाः समीपे गच्छन्तं राजानं न बुद्धवान्, तथा एव एकाग्रमनसः न समाधिहानिः इति ॥१४॥

सत्त्वशुद्ध्यर्थं न व्रतादिभङ्गः कर्त्तव्यः इत्याह ॥

व्रतनियमलङ्घनादानर्थक्यं लोकवत् ॥ १५॥

यथा लोके बहुभिः कृतसमयलङ्घनं सर्वे परित्यजन्ति, तथा व्रतादिलङ्घनात् वेदार्थबाह्यः भवति इति ॥ १५ ॥

तत्त्वज्ञानविस्मरणेन दुःखम् अवश्यं भवति इत्याह ॥

तद्विस्मरणेऽपि भेकीवत् ॥ १६ ॥

कश्चित् नृपः मृगयां गतः वने सुन्दरीं कन्याम् अपश्यत्। ताम् अपृच्छत् का त्वम् इति। सा प्राह राजदुहिता अहम्। राजा प्राह मां भजस्व। सा प्राह बाढं, किन्तु समयं कुरु, त्वया जलं मम न दर्शनीयम् इति। एवम् अस्तु इति उक्त्वा तस्याः पाणिं जग्राह। एवं गते काले क्रीडया आयासिता कुत्र जलम् इति राजानं पप्रच्छ। राजा अपि संभ्रमात् समयं विस्मृत्य जलम् अदर्शयत्। सा च भेकराजदुहिता जलस्पर्शात् भेकी बभूव। राजा अपि जालादिना ताम् अन्विष्य अप्राप्य बहु दुःखम् अनुबभूव। तस्मात् तत्त्वाभ्यासविच्छेदः न कार्य्यः इति ॥ १६ ॥

आख्यायिकान्तरम् आह ॥

नोपदेशश्रवणेऽपि कृतकृत्यः परामर्शादृते विरोचनवत् ॥ १७ ॥

न श्रवणमात्रात् मुक्तिः, किन्तु मननात् एव। यथा इन्द्रविरोचनौ तत्त्वज्ञानाय ब्रह्मलोकं गतौ ब्रह्मणा च उपदिष्टौ। विरोचनः तत्त्वज्ञानश्रवणात् स्वगृहम् आगतः न मननादि कृतवान्। अतः न अमुच्यत। इन्द्रः तु ब्रह्माणम् आराधयन् बहुकालं मननम् अकरोत् ॥ १७ ॥

इन्द्रस्य किं वृत्तम् इत्यत्र आह ॥

दृष्टस्तयोरिन्द्रस्य ॥ १८ ॥

तयोः मध्ये इन्द्रस्य बोधः दृष्टः। बहुकालाभ्यासेन ब्रह्म-प्रसादनात् मननिदिध्यासनसाक्षात्कारात् सिद्धिः इति ॥१८॥

ज्ञानप्राप्तिश्च कथम् इत्यत आह ॥

प्रणतिब्रह्मचर्य्योपसर्पणानि कृत्वा सिद्धि-र्बहुकालात् तद्वत् ॥ १९ ॥

अप्रणतस्य अब्रह्मचारिणः अनधिकारः। तद्वत् इन्द्रवत्। यथा ब्रह्माराधनेन इन्द्रेण ज्ञानं प्राप्तं, तथा गुर्वाराधनेन अन्येन अपि ॥ १९ ॥

किं कालदेशनियमात् मुक्तिः। तथा च चिरक्षिप्रभावः न स्यात् इत्यत आह ॥

न कालनियमो वामदेववत् ॥ २० ॥

आराधनार्थं कालनियमः, न मोक्षार्थं, वामदेवस्य तत्त्व-ज्ञानात् क्षिप्रं मुक्तिदर्शनात् ॥ २० ॥

ज्ञाते हि ध्यायेत्, न च आत्मा केन अपि दृष्टः। दृष्टः चेत्, किं ध्यानेन इत्यतः आह ॥

अध्यस्तरूपोपासनात्पारम्पर्य्येण यज्ञोपास-कानामिव ॥ २१ ॥

धर्मश्च केन दृष्टः, तथापि धर्मलाभाय यज्ञोपासनं, पारम्पर्य्येण देवतोद्देशेन हविस्त्यागात्। अत्र अपि गुरुणा यत् अध्यस्तं रूपं, तत्सदृशोपासनात् पारम्पर्य्येण तद्रूपं प्रकाशते। दृष्टं च समानवस्तुचिन्तायां समानानुस्मरणम्। तथा च

सदृशादृष्टचिन्ताद्याः स्मृतिबीजस्य बोधकाः।
अतो नातिप्रसङ्गोऽस्ति स्वप्नादौ भावनाबलात् ॥ २१ ॥

ब्रह्मादिलोकलाभात् कृतकृत्यस्य किम् आत्मज्ञानेन इत्यत आह ॥

इतरलाभेऽप्यावृत्तिः पञ्चाग्नियोगतो जन्मश्रुतेः ॥ २२ ॥

अग्निहोत्रादिना ब्रह्मलोकप्राप्तिः, कर्मजश्च क्षीयते इति पुनरावृत्तौ जन्मश्रुतिः 'यथा इह कर्मजितः लोकः क्षीयते, एवम् एव अमुत्र पुण्यजितः लोकः क्षीयते' इति,

'न कर्मणा न प्रजया धनेन, त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः' इति ॥ २२ ॥

विरक्तस्य किं स्वरूपम् इत्यत्र आह ॥

विरक्तस्य हेयहानमुपादेयोपादानं हंसक्षीरवत् ॥ २३ ॥

यद्यपि सर्वेषां हेयहानम् उपादेयोपादानं, तथापि प्रकारविशेषात् हेयः संसारः, उपादेयः मोक्षः इति द्रष्टव्यम् ॥२३॥

अत्र युक्तिम् आह ॥

लब्धातिशययोगात् तद्वत् ॥ २४ ॥

हंसवत् हंसस्य एव अतिशयशक्तिः येन मिश्रितम् अपि क्षीरं पिबति जलं त्यजति। तथा लब्धातिशयस्य पुंसः संसारः हेयः उपादेयः मोक्षः इति ॥ २४ ॥

सरागस्य अपि मुक्तिः भविष्यति इत्यत्र आह ॥

न कामचारित्वं रागोपहते शुकवत् ॥२५॥

रागोपहतस्य कामचारित्वम् एव न अस्ति, किं पुनः मुक्तिः इति। यथा व्यासस्य सरागस्य न मुक्तिः इति। तत्सुतस्य शुकस्य वीतरागत्वात् मुक्तिः भूता एवम् ॥ २५ ॥

बन्धः कथम् इत्यत आह ॥

गुणयोगाद्बन्धः शुकवत् ॥ २६ ॥

यथा शुकः पक्षी गुणयोगात् बन्धम् आप्नोति, तथा गुणयोगात् पुमान् अपि बन्धम् आप्नोति ॥ २६ ॥

भोगात् एव वैराग्यं कालवशात् भविष्यति, किं ज्ञानेन इत्यत आह ॥

न भोगाद्रागशान्तिर्मुनिवत् ॥ २७ ॥

न मुनेः अपि भोगात् रागशान्तिः, किं पुनः अन्यस्य । यथा कण्वसौभरिप्रभृतयः ॥ २७ ॥

विषयिणां कथं वैराग्यं भविष्यति इत्यत आह ॥

दोषदर्शनादुभयोः ॥ २८ ॥

उभयोः आत्मनः विषयस्य च । आत्मनः दोषः सङ्गात् नरकपातः गर्भवासादिश्च । विषयदोषः परिणतिविरसत्वादिः ॥ २८ ॥

उपदेशानधिकारिणं पुरुषम् आह ॥

न मलिनचेतस्युपदेशवीजप्ररोहोऽजवत् ॥२९॥

यथा संस्कृते क्षेत्रे न वीजप्ररोहः, तथा रागादिमलिनचेतसि न उपदेशवीजप्ररोहः । 'अजवत्' इति अजनाम्नि नृपे भार्याशोकार्त्ते यथा वसिष्ठेन उपदेशः दत्तः न स्थिरीबभूव ॥ २९ ॥

रागादिमलिने चेतसि न आभासज्ञानम् अपि इत्याह ॥

नाभासमात्रमपि मलिनदर्पणवत् ॥ ३० ॥

यथा मलिने दर्पणे मुखाभासम् अपि न प्रतिभाति,

तथा प्रधानप्रतिबिम्बितत्वात् आत्मनः प्रधानकार्य्यम् आत्मानम् ॥ ३० ॥

ननु महान् एव कारणरूपत्वात् आत्मा अस्तु इत्यत आह ॥

न तज्जस्यापि तद्रूपता पङ्कजादिवत् ॥३१॥

न कार्य्यम् एव कारणं भेदात् । न हि पङ्कजः एव पङ्कः ॥ ३१ ॥

अणिमादिविभूतिसिद्धस्य अपि न कृतकृत्यता इत्याह ॥

न भूतियोगे कृतकृत्यतोपास्यसिद्धिवदुपास्यसिद्धिवत् ॥ ३२ ॥

यथा गुरूपासनया तत्त्वज्ञानेन सिद्धस्य अनावृत्तेः कृतकृत्यता, तथा न भूतियोगेन, पुनरावृत्तेः ॥ उपास्यसिद्धिवत् इति वीप्सा अध्यायपरिसमाप्तौ ॥ ३२ ॥

इति कापिलसांख्यप्रवचनसूत्रवृत्तौ आख्यायिकाध्यायश्चतुर्थः ॥

आख्यायिकानन्तरं परपक्षनिरासार्थं पञ्चमाध्यायारम्भः ।

मङ्गलाचरणं शिष्टाचारात् फलदर्शनात् श्रुतितश्चेति ॥ १ ॥

कृते अपि मङ्गले ग्रन्थापरिसमाप्तेः अकृते अपि समाप्तेः, किं मङ्गलेन इति यैः उक्तं, तत् अनेन निरस्तम् ॥ १ ॥

पूर्वसिद्धम् ईश्वरासत्त्वम् । इदानीं व्यक्तम् आह ॥

नेश्वराधिष्ठिते फलसम्पत्तिः, कर्मणा तत्सिद्धेः ॥ २ ॥

यदि ईश्वरः स्वतन्त्रः कर्त्ता, कर्मणा विनापि कुर्य्यात्। अथ कर्मसहकारी कुरुते। कर्म एव अस्तु, किम् ईश्वरेण। न च सहकारी प्रधानशक्तिं बाधते। स्वातन्त्र्यविघातात्। किञ्च स्वार्थपरार्थाभ्यां प्रवृत्तिः दृष्टा। न च ईश्वरस्य स्वार्थम् अस्ति। परार्थत्वे कारुणिकस्य दुःखमयसृष्ट्यनुपपत्तिः। न च परार्थप्रवृत्तिः, परोपकारादिना अपि स्वार्थलाभात् प्रवृत्तेः। तस्मात् कर्म एव जगत्कारणम् अस्तु ॥ २ ॥

एतत् दर्शयति ॥

स्वोपकारादधिष्ठानं लोकवत् ॥ ३ ॥

न च नित्यस्य स्वोपकारः समस्ति ॥ ३ ॥

स्वोपकारः एव भविष्यति इत्यत्र आह ॥

लौकिकेश्वरवदितरथा ॥ ४ ॥

असर्वज्ञ इत्यर्थः ॥ ४ ॥

दूषणान्तरम् आह ॥

पारिभाषिको वा ॥ ५ ॥

प्रकृतिच्छायापन्ना तत् कर्तृत्वात् आत्मा एव कर्ता इति तस्य ईश्वरसंज्ञा इति परिभाषा इति ॥ ५ ॥

दूषणान्तरम् आह ॥

न रागादृते तत्सिद्धिः प्रतिनियतकारणत्वात् ॥ ६ ॥

अविनाभावस्य कारणस्य व्यभिचारे सर्वत्र अनाश्वासः।

रागश्च प्रवृत्तिनिमित्तम् इति तं विना कथं जगन्निर्मातृत्वं, न च मुक्तस्य रागः अस्ति ॥ ६ ॥

रागः एव भविष्यति इत्यत्र आह ॥

तद्योगेऽपि न नित्यमुक्तः ॥ ७ ॥

रागयोगे अपि ॥ ७ ॥

प्रधानशक्तियोगात् कर्त्तृत्वं भविष्यति इत्यत्र आह ॥

प्रधानशक्तियोगाच्चेत् सङ्गापत्तिः ॥ ८ ॥

'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' इति तद्विरोधापत्तिः ॥ ८ ॥

न प्रधानसङ्गः, किन्तु प्रधानसत्तामात्रेण कर्त्तृत्वं भविष्यति इत्यत्र आह ॥

सत्तामात्राच्चेत्, सर्वैश्वर्य्यम् ॥ ९ ॥

सर्वात्मनः प्रति प्रधानसत्तायाः अविशेषात् सर्वात्मनाम् ईश्वरत्वम् ॥ ९ ॥

ईश्वरसाधनानि सन्ति। तत् कथम् इत्यत्र आह ॥

प्रमाणाभावान्न तत्सिद्धिः ॥ १० ॥

प्रत्यक्षप्रमाणाभावात् ॥ १० ॥

अनुमानं भविष्यति इत्यत्र आह ॥

सम्बन्धाभावान्नानुमानम् ॥ ११ ॥

प्रत्यक्षपूर्व्वकत्वात् व्याप्तेः तदभावात् कुतः सम्बन्धग्रहः। न च असाधारणस्य सम्बन्धग्रहः ॥ ११ ॥

शाब्दं प्रमाणं भविष्यति इत्यत्र आह ॥

श्रुतिरपि प्रधानकार्य्यत्वस्य ॥ १२ ॥

'प्रधानात् जगत् उत्पद्यते' इति श्रुतिः अस्ति। तस्मात् ईश्वरसाधकप्रमाणानि आभासानि ॥ १२ ॥

अविद्यायोगात् आत्मनः कर्तृत्वम् इति केचित् । तत्र आह ॥

नाविद्याशक्तियोगो निःसङ्गस्य ॥ १३ ॥

व्यक्तम् ॥ १३ ॥

दूषणान्तरम् आह ॥

तद्योगे तत्सिद्धावन्योऽन्याश्रयत्वम् ॥ १४ ॥

अविद्यया विना न सृष्टिः, सृष्ट्या विना न अविद्या इति अन्योऽन्याश्रयत्वम् ॥ १४ ॥

अनादित्वात् बीजाङ्कुरवत् न अन्योऽन्याश्रयत्वम् इति आह ॥

न बीजाङ्कुरवत् सादिसंसारश्रुतेः ॥ १५ ॥

भवेत् एवं, यदि अनादिः संसारः । किन्तु सादिः संसारः । श्रुतिश्च

विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो
विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात् ।
सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रै-
र्द्यावाभूमी जनयन् देव एकः ।

तस्मात् प्रलये प्रवाहविच्छेदः इति ॥ १५ ॥

अविद्यास्वरूपम् आह ॥

विद्यातोऽन्यत्वे ब्रह्मबाधप्रसङ्गः ॥ १६ ॥

विद्यातः अन्यत्वे ब्रह्मणः अपि विद्यायाः अन्यत्वे अविद्यात्वं स्यात् । ततश्च ब्रह्मत्वबाधः इति ॥ १६ ॥

युक्त्यन्तरम् आह ॥

अबाधे नैष्फल्यम् ॥ १७ ॥

यदि विद्यया अविद्या न बाध्यते, विद्या एव न भविष्यति इति ॥ १७ ॥

बाध्यते एव इत्यत्र आह ॥

विद्याबाध्यत्वे जगतोऽप्येवम् ॥ १८ ॥

जगतः अपि अविद्यात्वम् ॥ १८ ॥

अस्तु जगतः अपि अविद्यात्वम् इत्यत्र आह ॥

तद्रूपत्वे सादित्वम् ॥ १९ ॥

अनादिः इयम् अविद्या । जगतः तद्रूपत्वे अविद्यायाः सादित्वम् ॥ १९ ॥

न धर्मस्य जगत्कारणत्वं, स्वभावात् एव जगत् उत्पद्यते इत्यत्र आह ॥

न धर्मापलापः प्रकृतिकार्य्यवैचित्र्यात् ॥२०॥

प्रकृतेः नित्यत्वात् स्वभावस्य एकत्वात् धर्माभावात् विचित्रकार्य्यानुत्पत्तिः । तस्मात् धर्मभेदेन कार्य्यवैचित्र्यम् । न धर्मापलापः ॥ २० ॥

धर्मसिद्धौ प्रमाणम् आह ॥

श्रुतिलिङ्गादिभिस्तत्सिद्धिः ॥ २१ ॥

'श्रुति' इति शाब्दं प्रमाणं दर्शितं, 'लिङ्ग' इति अनुमानम् । आदिशब्दात् योगिप्रत्यक्षं दर्शितम् । एभिः धर्मसिद्धिः ॥ २१ ॥

यदि देशकालयोः न कारणत्वं, कथं काश्मीरे कुङ्कुमं, वसन्ते चूतमुकुलोत्पत्तिः इति आह ॥

न नियमः, प्रमाणान्तरावकाशात् ॥२२॥

न अदृष्टम् एव कारणम् इति नियमः। किन्तु अदृष्टं सहकारिकारणं, अन्येषाम् अपि कारणत्वं, प्रमाणसद्भावात् ॥२२॥

दुःखमयसंसारदर्शनात् दुरिताद्दृष्टम् एव अस्तु इत्यत आह ॥

उभयथाप्येवम् ॥ २३ ॥

सुखस्य अपि दर्शनात् शुभादृष्टम् एव अस्तु ॥ २३ ॥

दुःखाभावे सुखाभिमानात् तत्र अदृष्टशब्दः मुख्यः, सुखकारणे गौणः इत्यत आह ॥

अर्थात् सिद्धिश्चेत् समानमुभयोः ॥ २४ ॥

एतद्विपरीतसम्भवात् उभयोः तुल्यत्वम् इति ॥ २४ ॥

धर्मादीनाम् आत्मधर्मत्वं निषेधति ॥

अन्तःकरणधर्मत्वं धर्मादीनाम् ॥ २५ ॥

बुद्धिधर्मत्वम्। आत्मधर्मत्वे निःसङ्गत्वश्रुतिविरोधः ॥२५॥

अन्यधर्मस्य अन्यत्र कार्यादर्शनात् वरम् असत्त्वम् एव धर्मादीनाम् इत्यत आह ॥

गुणादीनां नात्यन्तबाधः ॥ २६ ॥

यथा पृथिव्यादीनां दृष्टत्वात् न अत्यन्तबाधः, तथा गुणादीनां धर्मादीनाम् अपि। अन्यधर्मस्य अपि अन्यत्र कार्यकारणं चितिच्छायापत्त्या इति उक्तम् ॥ २६ ॥

दुःखाभावः सुखम् इति तत्प्रतिषेधार्थम् आह ॥

पञ्चावयवयोगात् सुखसंवित्तिः ॥ २७ ॥

यद्यपि मानसप्रत्यक्षेण भावरूपं सुखम् अवसीयते, तथापि परबोधाय प्रमाणम् अपि उक्तम्। पञ्चावयवयोगात् इति द्व्यवयवम् अनुमानम् इति निरस्तम्। प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तोपन-

पक्षिगमनम् इति। अनेन पक्षधर्मत्वं सपक्षसत्त्वं विपक्षात् व्यावृत्तिः असत्प्रतिपक्षत्वम् अबाधितविषयत्वं सिद्धम् ॥ २७ ॥

सकृद्दर्शनात् न व्याप्तिः इति आह ॥

न सकृद्ग्रहणात् सम्बन्धसिद्धिः ॥ २८ ॥

अप्रतीतिविरोधात्। तथा च वह्निरासभयोः सकृद्दर्शनात् अनुमानं स्यात्। न एवं प्रतीयते इति ॥ २८ ॥

का इयं व्याप्तिः इत्यत आह ॥

नियतधर्मसाहित्यमुभयोरेकतरस्य वा व्याप्तिः ॥ २९ ॥

उभयोः इति समव्याप्तिकयोः कृतकत्वानित्यत्वयोः। एकतरस्य विषमव्याप्तिकस्य धूमस्य इति। तथा च

यावत्स्वाव्यतिरेकित्वं शतांशेनापि शक्यते।

विपक्षस्य कुतस्तावद्धेतोर्गमनिकाबलम् ॥ २९ ॥

तत्त्वान्तरं व्याप्तिः इति। तत् निराकरोति ॥

न तत्त्वान्तरं, वस्तुकल्पनाप्रसक्तेः ॥ ३० ॥

तत्त्वान्तरस्वीकारे अपि व्यभिचारः वक्तव्यः। सः एव अस्तु, किं वस्तुकल्पनया इति ॥ ३० ॥

स्वमतम् आह ॥

निजशक्त्युद्भवमित्याचार्य्याः ॥ ३१ ॥

अस्ति वह्निधूमयोः निजा शक्तिः। सा द्वयोः दर्शनेन गृह्यते। सा एव व्याप्तिः इति ॥ ३१ ॥

एकदेशिमतम् आह ॥

आधेयशक्तियोग इति पञ्चशिखः ॥ ३२ ॥

यदि निजा शक्तिः, अव्युत्पन्नस्य अपि वस्तुनः दर्शनात्

'अत्र अयं शक्तः' इति ज्ञानं स्यात् । न च एवम् । तस्मात् आधेयशक्तिः वाच्या इति ॥ ३२ ॥

युक्तिम् आह ॥

न स्वरूपशक्तिनियमः, पुनर्वादप्रसक्तेः ॥३३॥

यदि स्वरूपं शक्तिः, शक्तः मन्त्रः इति पुनः उक्तं स्यात् ॥३३॥

युक्त्यन्तरम् आह ॥

विशेषणानर्थक्यप्रसक्तेः ॥ ३४ ॥

शक्तः देवदत्तः इति प्रत्ययः न स्यात्, किन्तु देवदत्तः देवदत्तः इति ॥ ३४ ॥

अपरां युक्तिम् आह ॥

पल्लवादिष्वनुपपत्तेः ॥ ३५ ॥

पल्लवादिषु स्वरूपस्य तादवस्थ्यात् अप्रयुक्ते अपि मन्त्रे विषापनोदनं स्यात् ॥ ३५ ॥

समाधानम् आह ॥

आधेयशक्तिसिद्धौ निजशक्तियोगः समानन्यायात् ॥ ३६ ॥

निजा च असौ शक्तिश्च इति निजशक्तिः, न तु स्वरूपम् एव शक्तिः । तथा च आधेयशक्तिसिद्धौ निजशक्तियोगः समानन्यायत्वात् । तथा च शक्तेः अविशेषात् आधेयशक्तियोगः वा निजशक्तियोगः वा इति समानः न्यायः । यत् च वस्तुग्रहणे प्रथमं न गृह्यते, चित्रशक्तित्वात् पदार्थानां यथा स्थितः अपि पितापुत्रसम्बन्धः विना उपदेशात् न गृह्यते । अतएव उक्तं 'निजशक्त्युद्भवम्' इति ॥ ३६ ॥

पदार्थयोः तादात्म्यं निषेधति ॥

वाच्यवाचकसम्बन्धः शब्दार्थयोः ॥ ३७ ॥

तादात्म्यपक्षे घटः अपि श्रोत्रग्राह्यः स्यात्, शब्दः अपि चाक्षुषः भवेत्, अग्न्याद्युच्चारणे मुखदाहादिप्रसङ्गः इति ॥३७॥

अत्र हेतुम् आह ॥

त्रिभिः सम्बन्धसिद्धेः ॥ ३८ ॥

त्रिभिः प्रकारैः व्युत्पत्तिग्रहणात्। आप्तोपदेशात्, यथा 'अयं घटः' इति। वृद्धव्यवहारात्, यथा 'गामानय शुक्लां दण्डेन' इति, अत्र प्रयोजकवृद्धवाक्यात् प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिं दृष्ट्वा बालस्य। प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यात्, यथा 'पक्षी आम्रं भक्षयति' इति श्रुत्वा आम्रभक्षणार्थं जानाति, पक्षी इति तदानीं प्रतिपद्यते ॥ ३८ ॥

कार्य्ये व्युत्पत्तिः इति नियमं व्युदस्यति ॥

न कार्य्ये नियम उभयथा दर्शनात् ॥३९॥

कार्य्ये व्युत्पत्तिर्दृष्टा, यथा 'अहरहः सन्ध्यामुपासीत' इति। सिद्धार्थे च दृष्टा, यथा 'हरिर्देवाधिदेवः'। तथा हि विध्यर्थवादमन्त्रात्मकाः वेदाः। विधौ कार्य्यैकार्थसमवेतायाम् इष्टसाधनतायां प्रामाण्यम्। विधिशक्तेः उत्तम्भकत्वेन अर्थवादस्य अपि पारम्पर्य्येण प्रवर्त्तकत्वात् प्रामाण्यम्। विहितस्मारकत्वेन मन्त्रस्य अपि प्रामाण्यम्। यत् तु प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् मन्त्रार्थवादयोः प्रामाण्यं, न तु प्रतिपादकत्वं, तत् न। उत्पत्तौ अस्ति प्रवृत्त्यर्थत्वं, ज्ञप्तौ तु सिद्धार्थपरत्वम् एव। तस्मात् सिद्धार्थप्रतिपादकयोः अपि अर्थवादमन्त्रयोः प्रामाण्यम् इति ॥ ३९ ॥

अतीन्द्रियत्वात् वेदार्थस्य कथम् उभयथा व्युत्पत्तिः इत्यत्र आह ॥

लोकव्युत्पन्नस्य वेदार्थप्रतीतेः ॥ ४० ॥

ये एव लौकिकाः ते एव वैदिकाः इति सामान्यात् इह अपि व्युत्पत्तिः इति ॥ ४० ॥

भवेत् एवं, यदि वेदस्य पौरुषेयत्वं स्यात्, न च एवम् इत्याह ॥

न त्रिभिरपौरुषेयत्वाद्वेदस्य तदर्थस्याप्यतीन्द्रियत्वात् ॥ ४१ ॥

ईश्वरस्य निराकृतत्वात् अन्यस्य असम्भवात्, भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वेन आप्तत्वानिश्चयात् वेदस्य अप्रामाण्यापत्तेः इति। वेदाप्रामाण्ये यागादौ अनाश्वासः इति ॥ ४१ ॥

वेदप्रामाण्यप्रतिपादनार्थम् आह ॥

न यज्ञादेः स्वरूपतो धर्मत्वं वैशिष्ट्यात् ॥४२॥

वैशिष्ट्यं कालदेशपात्रापेक्षया, तन्निरपेक्षत्वे न स्वरूपतः धर्मत्वम्। अन्यथा अशुद्धकाले म्लेच्छदेशे महापातकिभिः कृताः यज्ञादयः धर्महेतवः स्युः। न च एवम् ॥ ४२ ॥

अन्नस्य फलदर्शनात् वेदप्रामाण्यम् इति व्युत्पत्त्या किं क्रियते इत्यत्र आह ॥

निजशक्तिर्व्युत्पत्त्या व्यवच्छिद्यते ॥ ४३ ॥

अयं शब्दः अत्र वाचकत्वेन मुख्यः अत्र गौणः इति व्यवच्छिद्यते ॥ ४३ ॥

व्युत्पत्तिसिद्धिः कथं ज्ञायते इत्यत्र आह ॥

योग्यायोग्येषु प्रतीतिजनकत्वात्तत्सिद्धिः ॥ ४४ ॥

प्रसिद्धाप्रसिद्धेषु लौकिकवैदिकपदार्थेषु ज्ञानजनकत्वात् व्युत्पत्तिसिद्धिः ॥ ४४ ॥

वेदनित्यत्वं निराकरोति ॥

न नित्यत्वं वेदानां कार्य्यत्वश्रुतेः ॥ ४५ ॥

श्रुतिः तावत् 'नाहरासीन्न रात्रीरासीत्' 'स तपोऽतप्यत, तस्मात्तपस्तपनात्त्रयो वेदा अजायन्त'। अनुमानं च कृतकत्वात् इत्यादि। प्रत्यक्षेण अपि उच्चरितप्रध्वंसिनः वर्णाः इति गृह्यन्ते। यस्तु 'स एवायं ककारः' इति प्रत्ययः, स सामान्यविषयः ॥ ४५ ॥

अनित्यत्वात् पौरुषेयाः वेदाः इति। तत्र आह ॥

न पौरुषेयत्वं तत्कर्त्तुः पुरुषस्याभावात् ॥४६॥

निराकृतः ईश्वरः इति अभिसन्धिः ॥ ४६ ॥

अन्यः एव कर्त्ता भविष्यति इत्यत्र आह ॥

न, मुक्तामुक्तयोरयोग्यत्वात् ॥ ४७ ॥

मुक्तस्य निःसङ्गत्वात् कर्त्तृत्वायोगात्, अमुक्तस्य युगपदुपादानानभिज्ञत्वात् इति ॥ ४७ ॥

अपौरुषेयत्वात् तर्हि नित्यत्वम्। अतः आह ॥

नापौरुषेयत्वान्नित्यत्वमङ्कुरादिवत् ॥४८॥

स्पष्टम् ॥ ४८ ॥

अङ्कुरादीनाम् अपि सकर्त्तृकत्वं कार्य्यत्वात् इति पक्षे मुक्तस्य कर्त्तृत्वम् इत्यत्र आह ॥

तेषामपि तद्योगे दृष्टबाधादिप्रसक्तिः ॥४९॥

अङ्कुरादीनां कर्त्तुः अदृश्यत्वात् प्रत्यक्षबाधः। अयोग्यस्य

कर्त्ता न अस्ति इत्युक्तम् । आदिशब्दात् व्याप्यत्वासिद्धि दर्शिता ॥ ४९ ॥

अनित्यत्वपौरुषेयत्वयोः व्याप्तिः न अस्ति इति आह ॥

यस्मिन्नदृष्टेऽपि कृतबुद्धिरुपजायते, तत्पौरुषेयम् ॥ ५० ॥

यथा घटादिकं, न तु वृक्षादिषु । अदृष्टे अपि इति कर्त्तरि अदृष्टे अपि । न कार्य्यमात्रं सकर्तृकं, किन्तु कार्य्यविशेषः ॥ ५० ॥

परतः प्रामाण्यं दूषयति ॥

निजशक्त्यभिव्यक्तेः स्वतः प्रामाण्यम् ॥५१॥

निजशक्तिज्ञानजनकसामग्रीमात्राधीनं प्रामाण्यं, न तु अधिकं गुणम् अपेक्षते, उत्पत्तिपक्षे । ज्ञानपक्षे अपि औत्सर्गिकी ज्ञानग्राहकाणां प्रामाण्यबोधशक्तिः । तदभिव्यक्तेः स्वतः प्रामाण्यं, झटिति प्रवृत्तेश्च । यत्र अपि शङ्कानिवृत्तये प्रामाण्यजिज्ञासार्थं प्रमाणानुसरणं, तत्र अपि कारणदोषोद्धारणाय, न गुणाय । अत एव अप्रामाण्यं परतः, तत्र दोषस्य अपि कारणत्वात् इति ॥ ५१ ॥

बौद्धमतं दूषयति ॥

नासतः ख्यानं नृशृङ्गवत् ॥ ५२ ॥

इदं रजतम् इति असत् एव शुक्तिरजततादात्म्यं प्रतिभाति । तत् न, असतः अर्थक्रियाविरहात् ज्ञानजनकत्वानुपपत्तेः, यथा मनुष्यशृङ्गस्य ॥ ५२ ॥

प्राभाकरमतं दूषयति ॥

न, सतो बाधदर्शनात् ॥ ५३ ॥

इदं रजतम् इति 'इदम्' इति पुरोवर्त्ति विषयं, 'रजतम्' इति स्मरणम्। द्वे इमे संवित्ती। भेदाग्रहात् प्रवृत्तिः॥ न, अभेदग्रहणात् प्रवृत्तिदर्शनात्, न इदं रजतम् इति बाधाच्च। न च सम्यग्ज्ञानस्य बाधः अस्ति। तथा सति अयं घटः इति ज्ञाने जाते 'न अयं घटः' इति ज्ञानं स्यात्॥ ५३॥

वेदान्तिमतं दूषयति॥

नानिर्वचनीयस्य, तदभावात्॥ ५४॥

इदं रजतम् इति असत्त्वे अपरोक्षज्ञानाभावात् सत्यत्वे बाधाभावात्, अतः सदसद्विलक्षणानिर्वचनीयत्वम्। तथा च

न सत्त्वे बाधसंवित्तिर्न भानमसतोऽपि च।
न द्व्यात्म विरुद्धत्वादतस्तत्त्वान्तरं कुतः॥
मायामयत्वसिद्धौ तु प्रपञ्चस्य प्रमाणतः।
प्रत्यक्षादिप्रमाणानां प्रामाण्यं व्यावहारिकम्॥
अद्वैतागमवाक्यं तु तत्त्वावेदनलक्षणम्।
प्रमाणभावं भजते बाधवैधुर्य्यहेतुतः॥
तस्मान्मायामयत्वेऽपि युक्ता ब्रह्मणि मानता।
अद्वैतागमवाक्यानामिति तावद् व्यवस्थितम्॥

तत् न, इदं रजतम् इत्यनेन एव निर्वचनीयत्वात्, 'न सन्नासन्' इति अनिर्वचनीयत्वेन निर्वचनाच्च॥५४॥

न्यायमतं दूषयति॥

नान्यथाख्यातिः, स्ववचोव्याघातात्॥५५॥

इदं रजतम् इति शुक्तिः एव रजतात्मना अवभासते इति। न। अन्यत् अन्यात्मना अवभासते इति संविद्विरुद्धम्॥५५॥

आरोपितरजतम् एव तत्र अवभासते इति स्वमतम् आह॥

सदसत्ख्यातिर्बाधाबाधात् ॥ ५६ ॥

इदं रजतम् इति पुरोवर्त्ति विषयतया सत्, अबाधनात् । रजतविषयतया तु असत्, बाधात् । तस्मात् सदसती तत्त्वम् ॥ ५६ ॥

स्फोटं निराकरोति ॥

प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां न स्फोटात्मकः शब्दः ॥ ५७ ॥

प्रतीतिः वर्णेषु, अप्रतीतिः स्फोटे। तस्मात् न स्फोटात्मकः शब्दः । यदि वर्णाः किञ्चदपि न प्रतिपादयन्ति, स्फोटप्रतिपादनम् अपि कुतः । अथ प्रतिपादयन्ति, किम् अन्तर्गडुना स्फोटेन, वर्णाः एव प्रतिपादकाः सन्तु । नानात्वात् अपि न स्फोटसिद्धिः ॥ ५७ ॥

प्रत्यक्षबाधात् वेदस्य अनित्यत्वम् उक्तम् । वर्णानाम् अनित्यत्वं प्रतिपादयति ॥

न शब्दनित्यत्वं कार्य्यताप्रतीतेः ॥ ५८ ॥

प्रत्यक्षादेः शब्दश्रवणानन्तरं न अस्ति इति प्रतीतेः । अन्यथा घटस्य अपि नित्यत्वं स्यात् ॥ ५८ ॥

प्रकृतिपुरुषात् अन्यत् सर्वं कार्य्यम् इति प्रतिपादनार्थं शङ्कते ॥

पूर्वसिद्धसत्त्वस्याभिव्यक्तिर्दीपेनेव घटस्य ॥ ५९ ॥

यथा अन्धकारस्थः घटः दीपेन अभिव्यज्यते, तथा वर्णाः ध्वनिभिः व्यज्यन्ते। तदभावात् न सन्ति इति प्रतिभानं, न तु असत्त्वात् ॥ ५९ ॥

समाधानम् आह ॥

सत्कार्य्यसिद्धान्तश्चेत् सिद्धसाधनम् ॥ ६० ॥

अभिव्यक्तिम् आश्रित्य नित्यत्वम् उच्यते, ततः सत्कार्य्यसिद्धान्तः चेत्, सिद्धसाधनम् ॥

एकः एव आत्मा। तथा च

सितनीलादिभेदेन यथैकं दृश्यते नभः।

भ्रान्तदृष्टिभिरेवात्मा तथैकः सन् पृथक् पृथक् ॥ ६० ॥

तत् निराकरोति ॥

नाद्वैतमात्मनः, लिङ्गात्तद्भेदप्रतीतेः ॥६१॥

जरामरणादिलिङ्गनियमात् ॥ पूर्वत्र सिद्धवत् उक्तं, इदानीं साध्यते इति अपौनरुक्त्यम् ॥ ६१ ॥

मा भूत् सजातीयाद्वैतम्। अनात्मानः भविष्यन्ति घटादयः तु आत्मरूपाः इति विजातीयाद्वैतं भविष्यति इत्यत्र आह ॥

नानात्मनापि, प्रत्यक्षबाधात् ॥ ६२ ॥

न अनात्मना घटादिना आत्मनः एकत्वं, घटादीनां बाह्यत्वेन भेददर्शनात्। एकत्वे घटादीनाम् आत्मत्वम् आत्मनश्च परिणामित्वम् इति ॥ ६२ ॥

सजातीयविजातीयाद्वैतं भविष्यति इत्यत्र आह ॥

नोभाभ्यां, तेनैव ॥ ६३ ॥

अबाधितप्रत्ययेन एव भेददर्शनात् ॥ ६३ ॥

एवम् अद्वैतश्रुतिविरोधः इत्यत्र आह ॥

अन्यपरत्वमविवेकानां तत्र ॥ ६४ ॥

अज्ञानां तच्छ्रुतेः अन्यपरत्वं सामान्यपरत्वम् ॥ ६४ ॥

एकात्मवादिनां जगदुपादानकारणम् अपि न अस्ति इति आह ॥

नात्माविद्या नोभयं जगदुपादानकारणं निःसङ्गत्वात् ॥ ६५ ॥

कूटस्थत्वात् न आत्मा कारणम्। अविद्यायाः असत्यत्वात् न कारणत्वम्। सत्यत्वे अद्वैतहानिः। सम्बन्धाभावात् न उभयं कारणम् ॥ ६५ ॥

चिदानन्दस्वरूपः आत्मा इत्यत्र आह ॥

नैकस्यानन्दचिद्रूपत्वे द्वयोर्भेदात् ॥ ६६ ॥

आनन्दः सुखम्। चित् ज्ञानम्। आनन्दचिद्रूपत्वे द्वैतत्वापत्तिः। न च 'आनन्दः न विषयजं सुखं, चितिः वा वृत्तिज्ञानं, किन्तु अन्यत् एव अलौकिकम्' इति वाच्यं, अलौकिकत्वेन अप्रामाणिकत्वात्। प्रामाणिकत्वे प्रमाणसत्त्वेन एव द्वैतत्वम्। किञ्च, आत्मनः आनन्दरूपत्वं आनन्दधर्मत्वं वा। आनन्दधर्मत्वे द्वैतत्वापत्तिः, निर्गुणत्वादिश्रुतिविरोधश्च। आनन्दरूपत्वे संसारावस्थायां कथम् आनन्दः न अनुभूयते। अविद्यातिरोधानात् इति चेत्, अमूर्त्तत्वात् अविद्यायाः न तया कुड्यवत् तिरोधानसम्भवः। अथ अभिभवः तिरोधानशब्दार्थः। नित्यस्य विभुनः न अभिभवः ॥ अविद्यायाः मिथ्यात्वात् आत्मनः सत्यत्वात् न अनयोः सम्बन्धः, वस्त्ववस्तुनोः सम्बन्धाभावात्, सम्बन्धे वा निःसङ्गादिश्रुतिविरोधः। आनन्दानुभवे च कर्मकर्त्तृविरोधः। किञ्च आनन्दात्मत्वे किं प्रमाणम्। किं प्रमाणानुसरणेन, स्वयम् एव प्रमाणरूपत्वात् आत्मनः इति चेत्, तत् न, प्रमाणव्यवस्थार्थं प्रमेयस्वीकारात्। प्रमेयाभावात् किं प्रमाणेन परिच्छेत्तव्यम्। प्रमित्युपधानाभावात् च प्रमाणत्वम् एव न अस्ति ॥ चिद्रूपत्वं च

न आनन्दरूपत्वं, द्वयोः भेदात्। तयोः अलौकिकत्वेन अभेद-सिद्धिः इत्यपि न, अलौकिकत्वात् एव व्याप्तिग्रहणाभावात्। ततः न आत्मनः द्विरूपत्वम् इति॥ यदि च मुक्तौ आनन्दः न अनुभूयते, किं तेन। अनुभूयते चेत्, अनुभवित्रनुभवानु-भवनीयाः वाच्याः। यथा च यावद्देहभावित्वेन आत्मसाक्षात्-कारात् अपि समाधिः इति उच्यते, देहपातानन्तरम् आत्मनः स्थितिः इति क्व समाधिः। तथा च 'समाधौ सकलदुःख-निवृत्तेः आनन्दलाभः' इति अभिमन्यते। देहाभावात् समा-धिनाशे क्व आनन्दानुभवः। एवं च मुक्तौ आनन्दानुभवः भ्रान्तः इति॥ ६६॥

अथ आनन्दश्रुतेः का वार्त्ता। तथा च

आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन।
यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह॥

इत्यत आह॥

दुःखनिवृत्तेर्गौणः॥ ६७॥

व्यक्तम्॥ ६७॥

प्रकारान्तरम् आह॥

विमुक्तिप्रशंसा मन्दानाम्॥ ६८॥

मन्दानां तामसानाम्। विमुक्तिप्रशंसा प्रवर्त्तनार्थं प्रोत्-साहनम् इति॥ ६८॥

मनोवैभवं निराकरोति॥

न व्यापकत्वं मनसः करणत्वादिन्द्रियत्वाद्वा, वास्यादिवच्चक्षुरादिवच्च॥ ६९॥

यत् च 'शिरसि मे वेदना, पादे मे सुखम्' इति ज्ञानं मनसः

विभुत्वं प्रतिपादयति, तदा आशुसञ्चारित्वात् क्रमग्रहणनिमित्तम् । न अनेन विभुत्वसिद्धिः ॥ ६८ ॥

दूषणान्तरम् आह ॥

सक्रियत्वाद्गतिश्रुतेः ॥ ७० ॥

सक्रियत्वात् इति अनुमानं दर्शितम् । गतिश्रुतेः इति शब्दः दर्शितः ॥ ७० ॥

अणुत्वे अपि कारणाभावात् नित्यं भविष्यति इत्यत आह ॥

न निर्भागत्वं, तद्योगाद्घटादिवत् ॥ ७१ ॥

न निर्भागत्वं न अकारणवत्त्वम् । तद्योगात् भागयोगात् । किम् अस्य कारणम् । अहङ्कारः । षट्केन युगपद्योगात् परमाणूनां सभागत्वसिद्धिः । तस्मात् घटादिवत् अनित्यं मनः ॥ ७१ ॥

नित्यानित्यविभागम् आह ॥

प्रकृतिपुरुषयोरन्यत्सर्वमनित्यम् ॥ ७२ ॥

स्पष्टम् ॥ ७२ ॥

दिक्कालादीनां नित्यत्वात् कथं सर्वम् अनित्यम् इत्यत आह ॥

न भागलाभो भागिनो निर्भागत्वश्रुतेः ॥७३॥

न कारणलाभः भागिनः जगत्कारणस्य प्रधानस्य, निर्भागत्वश्रुतेः 'मूलकारणत्वात् न अस्य कारणान्तरम्' इति श्रुतेः ॥ ७३ ॥

आनन्दाभिव्यक्तिः मुक्तिः इति । तत् दूषयति ॥

नानन्दाभिव्यक्तिर्मुक्तिर्निर्धर्मकत्वात् ॥७४॥

मुक्तौ धर्मधर्मिभावाभावात् । सा अभिव्यक्तिः किं सर्वदा अस्ति । संसारदशायाम् अपि मुक्तिप्रसङ्गः । अथ मुक्तौ क्रियते । कार्य्यभावस्य अवश्यं नाशात् पुनः अनिर्मोक्षः इति ॥ ७४ ॥

विशेषगुणोच्छित्तिः मोक्षः इति दूषयति ॥

न विशेषगुणोच्छित्तिस्तद्वत् ॥ ७५ ॥

विशेषनिषेधात् सामान्यगुणस्वीकारः । तथा च गुणयोगात् अनिर्मोक्षः ॥ ७५ ॥

देहपरिमाणः आत्मा, तस्य देहमात्रात् गतिः एव मुक्तिः इति । तत् दूषयति ॥

न विशेषगतिर्निष्क्रियस्य ॥ ७६ ॥

न ऊर्ध्वगत्या मुक्तिः, 'निर्गुणनिष्क्रियनिर्धर्मकः आत्मा' इति श्रुतेः । कुतः मुक्तिः, इस्तिक्रमिदेहपरिणामित्वेन सङ्कोचविकासाभ्यां सावयवत्वेन अनित्यस्य स्यात् ॥ ७६ ॥

बौद्धमुक्तिं दूषयति ॥

नाकारोपरागोच्छित्तिः क्षणिकत्वादिदोषात् ॥ ७७ ॥

सः किमाकारः ज्ञानस्वरूपः । तथा च ज्ञानस्य अपि उच्छेदः इति कस्य मुक्तिः । अथ धर्मः । क्षणिकत्वात् सर्वदा तन्नाशे संसारिणाम् अपि मुक्तिः स्यात् । अथ वासनावशात् तदा न मुच्यते, वासनोच्छित्तिः एव मोक्षः अस्तु, किमाकारोपरागोच्छित्त्या ॥ आदिशब्दात् स्वच्छसंवित्प्रवाहस्य अपि नश्वरत्वात् कस्य मुक्तिः इति ॥ ७७ ॥

बौद्धविशेषस्य मुक्तिं दूषयति ॥

न सर्वोच्छित्तिरपुरुषार्थत्वादिदोषात् ॥७८॥

स्पष्टम् ॥ ७८ ॥

शून्यं मुक्तिः इति दूषयति ॥

एवं शून्यमपि ॥ ७९ ॥

अपुरुषार्थत्वादेः । आदिशब्दात् अनुष्ठानाभावः सूचितः । यदि आत्मा स्वीक्रियते, तदा तत्परिपन्थिनि द्वेषः, तदनुकूले च स्नेहः इति तयोः बन्धहेतुत्वात् अनिर्मोक्षः स्यात् । मा एवम् । न हि रागद्वेषभावात् बन्धः, किन्तु तद्विशेषात् । यथा बौद्धपक्षः एव न संविस्सन्तानभावात् बन्धः, स्वच्छ-संविस्सन्तानस्य मोक्षाङ्गत्वात्, तथा कैवल्यात्मपरिपन्थिनि द्वेषात् निरुपहितात्मस्थितौ रागात् न बन्धः, प्रत्युत मोक्ष-हेतुत्वम् एव इति ॥ ७९ ॥

कालदेशकर्मविशेषात् मुक्तिः इति । तत् दूषयति ॥

संयोगाश्च वियोगान्ता इति न देशादिला-भोऽपि ॥ ८० ॥

देशसंयोगस्य वियोगान्तत्वात् पुनः संसारः । आदि-शब्दात् कालकर्मणोः अपि परिग्रहः । कालयोगस्य अपि एवम् । कर्मणः च क्षयित्वात् पुनः संसारः इति ॥ ८० ॥

भागस्य जीवात्मनः भागिनि ब्रह्मणि योगः मुक्तिः इति । तत् दूषयति ॥

न भागयोगोऽभागस्य ॥ ८१ ॥

न ब्रह्मणः भागः जीवात्मा, ब्रह्मणः भागाभावात् । योगस्य वियोगान्तत्वात् पुनः बन्धप्रसङ्गः । अथ संसारकारणाभावात् न वियोगः इति, एवं च सः एव अस्तु, किं भागयोगकल्पनया ॥ ८१ ॥

अणिमादिसिद्धिः एव मुक्तिः इत्यत्र आह ॥

नाणिमादियोगोऽप्यवश्यम्भावित्वात्तदुच्छित्तेरितरवियोगवत् ॥ ८२ ॥

तेषाम् अपि कार्य्यत्वात् अनित्यत्वम्। आदिशब्दात् लघिमा गरिमा प्राप्तिः प्राकाम्यम् ईशित्वं वशित्वं यत्रकामावसायित्वम् इति ॥ ८२ ॥

परमैश्वर्य्यपदप्राप्तेः एव मुक्तिः इत्यत्र आह ॥

नेन्द्रादिपदयोगोऽपि तद्वत् ॥ ८३ ॥

अनित्यत्वात् ॥ ८३ ॥

भौतिकानि इन्द्रियाणि इति। तत् निरस्यति ॥

न भूतप्रकृतित्वमिन्द्रियाणामाहङ्कारिकत्वश्रुतेः ॥ ८४ ॥

तथा च,

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्व्वेन्द्रियाणि च।

खं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥

भूतप्रकृतित्वम् इति तु येन इन्द्रियेण यद्भूतकारणं तन्मात्रं गृह्यते, तस्य तत्प्रकृतित्वाभिमानात् व्यपदेशः ॥ ८४ ॥

षट्पदार्थज्ञानात् मुक्तिः इत्यत्र आह ॥

न षट्पदार्थनियमस्तद्बोधान्मुक्तिः ॥ ८५ ॥

द्रव्यगुणकर्म्मसामान्यविशेषसमवायाः इति। पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसि इति द्रव्याणि। रूपरसगन्धस्पर्शाः संख्या परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे बुद्धयः सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नश्च गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारधर्माधर्मशब्दाः गुणाः। उत्क्षेपणावक्षेपणाकुञ्चन-

प्रसारणगमनानि कर्माणि। परम् अपरं च सामान्यम्। नित्यद्रव्यवृत्तयः अन्त्याः विशेषाः। अयुतसिद्धानां यः सम्बन्धः इहप्रत्ययहेतुः समवायः इति न अस्ति नियमः अनियतपदार्थवादित्वात् सांख्यानाम्। न च तद्बोधात् मुक्तिः, आत्मज्ञानात् एव मुक्तेः ॥ ८५ ॥

षोडशपदार्थज्ञानात् मुक्तिः इत्यत्र आह।

षोडशादिष्वप्येवम् ॥ ८६ ॥

प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डा-हेत्वाभासच्छलजाति-निग्रहस्थानानानां तत्त्वज्ञानात् निःश्रेयसाधिगमः इति। प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि। आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गाः प्रमेयम्। समानानेकधर्मोपपत्तेः विप्रतिपत्तेः उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षः विमर्शः संशयः। यम् अर्थम् अधिकृत्य प्रवर्त्तते तत्प्रयोजनम्। लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन् अर्थे बुद्धिसाम्यं सः दृष्टान्तः। तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्तः। सः चतुर्विधः, सर्वतन्त्र-प्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगम-संस्थित्यर्थान्तर-भावात्। प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि अवयवाः। अविज्ञाततत्त्वे अर्थे कारणोपपत्तितः तत्त्वज्ञानार्थम् ऊहः तर्कः। विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्याम् अर्थावधारणं निर्णयः। प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः वादः। यथोक्तोपपन्नः छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भः जल्पः। सप्रतिपक्षस्थापनाहीनः वितण्डा। सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकालाः हेत्वाभासाः। वचनविघातः अर्थविकल्पोपपत्त्या छलम्। तन्नि-

विधं, वाक्छलं सामान्यच्छलम् उपचारच्छलं च। साधर्म्य-वैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः। साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्ष-वर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसं-शयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानि-त्यकार्य्यसमाः। विप्रतिपत्तिः अप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम्। प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासः हेत्वन्तरम् अर्थान्तरं निरर्थकम् अविज्ञातार्थम् अपार्थकम् अप्राप्तकालं न्यूनम् अधिकं पुनरुक्तम् अननुभाषणम् अज्ञानम् अप्रातिभा विक्षेपः मतानुज्ञा पर्य्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्या-योगः अपसिद्धान्तः हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि। इयन्ते इति न नियमः, न वा तद्बोधात् मुक्तिः। आदिशब्दात् अन्ये अपि नियतपदार्थाः निराकार्य्याः॥ ८६॥

नित्याः चतुर्विधाः परमाणवः, तैः एव महाभूतारम्भात् किं प्रधानेन इत्यतः आह॥

नाणुनित्यता तत्कार्य्यत्वश्रुतेः॥ ८७॥

प्रधानात् सर्वम् अजायत, प्रकृतिपुरुषात् अन्यत् सर्वम् अनित्यम् इति श्रुतेः कार्य्यत्वात् परमाणूनां न नित्यत्वं कारणत्वं वा॥ ८७॥

एवं च परमाणुत्वम् एव न भवति इति आह॥

न तन्निर्भागत्वं कार्य्यत्वात्॥ ८८॥

यत् कार्य्यं, न तत् निर्भागि, यथा पटः इति॥ ८८॥

उद्भूतरूपवत्त्वात् च प्रत्यक्षम् इत्यतः आह॥

न रूपनिबन्धनात् प्रत्यक्षत्वनियमः॥ ८९॥

'इह अयं पक्षी' इति आकाशस्य प्रत्यक्षत्वात् व्यभिचा-

रात् उद्भूतरूपनिबन्धनात् न प्रत्यक्षत्वनियमः । अलौकिके च समाधिबलजे योगिप्रत्यक्षे न पर्य्यनुयोगः अस्ति ॥ ८९ ॥

अणु महत् दीर्घं ह्रस्वम् इति चतुर्विधं परिमाणं न अस्ति इति आह ॥

न परिमाणचातुर्विध्यं द्वाभ्यां तद्योगात् ॥ ९० ॥

महदणुभ्यां कार्य्यकारणयोगात् व्यवहारसिद्धेः । एतत्-प्रभेदाः एव अन्ये परिमाणभेदाः इति ॥ ९० ॥

प्रकृतिपुरुषव्यतिरिक्तं सामान्यं नित्यम् अस्ति इत्यत्र आह ॥

अनित्यत्वेऽपि स्थिरतायोगात् प्रत्यभिज्ञानं सामान्यस्य ॥ ९१ ॥

यथा 'सः अयं देवदत्तः' इति न सामान्यविषया प्रत्यभिज्ञा, तथा अनित्यत्वे अपि सामान्यस्य बहुकालस्थैर्य्यात् ज्वाला-दिषु प्रत्यभिज्ञानम् इति ॥ ९१ ॥

सामान्यासत्त्वं निराकरोति ॥

न तदपलापस्तस्मात् ॥ ९२ ॥

न सामान्यापलापः, प्रत्यभिज्ञानात् परोक्तयुक्तेः प्रत्यक्ष-बाधात् ॥ ९२ ॥

अस्ति एकाकारा बुद्धिः, सा अन्यनिवृत्तिपरा इत्यतः आह ॥

नान्यनिवृत्तिरूपत्वं भावप्रतीतेः ॥ ९३ ॥

अभावरूपत्वे प्रतियोगिस्मरणाधीनं ज्ञानं लभ्येत, न तु विधिमुखतया इति ॥ तथा च

सिद्धश्चागौरपोह्येत, गोनिषेधात्मकश्च सः ।

तत्र गौरिव वक्तव्यो नञा यः प्रतिषिध्यते।
गव्यसिद्धे त्वगौर्नास्ति तदभावे च गौः कुतः॥ ९३॥

सादृश्यनिबन्धना प्रत्यभिज्ञा भविष्यति इत्यत आह॥

न तत्त्वान्तरं सादृश्यं प्रत्यक्षोपलब्धेः ॥९४॥

भूयः अवयवसामान्ययोगः सादृश्यं, न तत्त्वान्तरं, प्रत्यक्षेण एव बहुतरतथावयवग्रहणात् 'तत्सदृशः अयम्' इति ज्ञानोत्पादात्॥ ९४॥

प्रकारान्तरम् आह॥

निजधर्माभिव्यक्तिर्वा वैशिष्ट्यात् तदुपलब्धेः ॥ ९५ ॥

अस्ति पदार्थानां निजा शक्तिः। सा तुल्यपिण्डान्तरदर्शनात् अभिव्यक्ता विशिष्टा सती 'सदृशः अयम्' इति सादृश्योपलब्धेः कारणं, न तु तत्त्वान्तरं सादृश्यम्॥ ९५॥

संज्ञासंज्ञिसम्बन्धज्ञानहेतुः सादृश्यम् इति तत्सिद्धिः इत्यत्र आह॥

न संज्ञासंज्ञिसम्बन्धोऽपि॥ ९६॥

न सम्बन्धज्ञानहेतुः सादृश्यं, व्यभिचारात्, अन्यत्र अपि उपदेशादेः संज्ञासंज्ञिसम्बन्धनिश्चयात्। कारणव्युत्पत्त्या विषयिणः ज्ञानस्य उपलक्षणम्॥ ९६॥

शब्दार्थयोर्नित्यः सम्बन्धः इति निरस्यति॥

न सम्बन्धनित्यतोभयानित्यत्वात् ॥९७॥

शब्दार्थयोः अनित्यत्वात् कथं सम्बन्धः नित्यः स्यात्॥९७॥

अजसम्बन्धम् अपाकरोति॥

नाजः सम्बन्धो धर्मिग्राहकप्रमाणबाधात् ॥९८॥

संयोगः भवन् कर्मजः भवेत्, न च नित्यस्य व्यापकस्य क्रिया अस्ति। महदादयश्च अनित्याः, कथं तत्संयोगः नित्यः। आत्मनां च निर्धर्मत्वात् न तैः प्रधानेन संयोगः अस्ति। किञ्च, येन प्रमाणेन वस्तु गृह्यते तेन एव संयोगग्रहणम् इति धर्मिग्राहकप्रमाणबाधः ॥ ९८ ॥

समवायं निरस्यति ॥

न समवायोऽस्ति प्रमाणाभावात् ॥ ९९ ॥

समवायः सम्बद्धः असम्बद्धः वा। असम्बद्धत्वे कथम् अन्यं सम्बन्धिनं कुर्यात्। सम्बन्धित्वे अन्यसम्बन्धस्य असम्भवात् समवायः एव वक्तव्यः। तस्य अपि अन्यः तस्य अपि अन्यः इति अनवस्थानात् न अस्ति समवायः। यः तु अविभागेन सम्प्रतिभासः सः संयोगविशेषवैचित्र्यात्, यथा तन्तायःपिण्डे वह्निः ॥ ९९ ॥

यदि समवायः न अस्ति, कथं शुक्लः पटः इति अश्वः गच्छति गौः अयम् इति ज्ञानम् इत्यत्र आह ॥

उभयत्राप्यन्यथासिद्धेः प्रत्यक्षमनुमानं वा ॥ १०० ॥

उभयत्र अपि तादात्म्येन एव उपपत्तेः, अन्यथा सामानाधिकरण्यं न स्यात् इति ॥ १०० ॥

अनुमेया क्रिया स्यात् इत्यत्र आह ॥

नानुमेयत्वमेव क्रियाया नेदिष्ठस्य तत्तद्वतोरेवापरोक्षप्रतीतेः ॥ १०१ ॥

निकटस्थस्य क्रियाक्रियावतोः एव अपरोक्षप्रतीतेः।

अन्यथा सिद्धस्य प्रत्यक्षस्य बाधात् यदि संयोगविभागाभ्यां कर्म अनुमीयते, तयोः उभयवृत्तित्वात् वृक्षमूलात् अग्रं गच्छति पुरुषे वृक्षे अपि कर्म अनुमीयेत। ननु पुरुषकर्मणा संयोगविभागसिद्धौ किमर्थं वृक्षे कर्म स्वीकर्त्तव्यम्। उत्पत्तौ भवेत् एवं, अव्यभिचारात् तु संयोगविभागाभ्यां वृक्षे कर्मानुमानं न निवर्त्तते, किञ्च, अन्धकारे 'भुजाग्रं मे कम्पते' इत्यादौ कम्पमात्रज्ञानं भ्रान्तिः। सूर्य्यक्रियानुपलम्भश्च अतिदूरादिदोषात्॥ १०१॥

पञ्चभूतारब्धं शरीरम् इत्यत्र आह॥

न पाञ्चभौतिकं शरीरं बहूनामुपादानायोगात्॥ १०२॥

बहूनां भिन्नजातीयानाम्। उपष्टम्भकत्वे तु चतुर्णां निमित्तत्वम् अस्ति एव। तेन च पाञ्चभौतिकत्वम् उच्यते इति॥ १०२॥

नास्ति सूक्ष्मशरीरं प्रमाणाभावात् इत्यत्र आह॥

न स्थूलमिति नियम आतिवाहिकस्यापि विद्यमानत्वात्॥ १०३॥

मनसः निराश्रयस्य गत्यभावात् मरणे देहप्राप्तये मनसः आश्रयः वक्तव्यः। सः एव आतिवाहिकं सूक्ष्मशरीरम् इति। श्रुतिः अपि 'अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष बलात् यमः'। पुरि स्थूलशरीरे शेते इति पुरुषः सूक्ष्मदेहः॥ १०३॥

अप्राप्तप्रकाशकम् इन्द्रियं दूरे शब्दोपलम्भात् काचाभ्रस्फटिकान्तरोपलब्धेश्च इत्यत्र आह॥

नाप्राप्तप्रकाशकत्वमिन्द्रियाणामप्राप्तेः सर्व-प्राप्तेर्वा ॥ १०४ ॥

न अप्राप्तार्थप्रकाशकत्वं यत्प्राप्तप्रकाशकत्वम् । श्रोत्रं वृत्तिद्वारेण शब्देन सह सम्बध्यते । काचादयस्तु स्वच्छत्वात् न चक्षुःप्रसारं प्रतिबध्नन्ति । दूरे च वृत्तिद्वारेण वस्तुग्रहणम् । यदि अप्राप्तः न गृह्णाति, कुड्यव्यवहितवत् दूरत्वेन अप्राप्तेः अविशेषात् अव्यवहितम् अपि न गृह्णीत इति । अथ अप्राप्तः अपि गृह्णाति । अविशेषात् जगदुदरवृत्ति सर्वं गृह्णीयात् इति ॥ १०४ ॥

यदि प्रसारि चक्षुः, तैजसं तर्हि इत्यत्र आह ॥

न तेजोऽपसर्पणात्तैजसं चक्षुर्वृत्तितस्तत्सिद्धेः ॥ १०५ ॥

तेजसः इव अपसर्पणात् दूरे अपि प्रकाशकत्वात् तैजसम् इति अभिमानः । वस्तुतस्तु वृत्तिद्वारेण सम्बन्धात् तत्सिद्धेः प्रमेयसिद्धेः ॥ १०५ ॥

वृत्तेः अप्रत्यक्षत्वात् कथं वृत्तिसिद्धिः इत्यत्र आह ॥

प्राप्तार्थप्रकाशलिङ्गाद्वृत्तिसिद्धिः ॥ १०६ ॥

व्यक्तम् ॥ १०६ ॥

वृत्तिः किं दीपज्वाला इव भागरूपा गुणान्तरं वा इत्यत्र आह ॥

भागगुणाभ्यां तत्त्वान्तरं वृत्तिः, सम्बन्धार्थं सर्पतीति ॥ १०७ ॥

कार्य्यानुमेया वृत्तिः तत्त्वान्तरम् आहङ्कारिकं, अनियतः

पदार्थः यतः। अतद्गुणस्य अनायोगात् तदर्थं सर्पति।
तथा च

वृत्तयः प्रसरद्रूपाः स्फारितान्यस्य यद्यपि च।
अदृष्टानुग्रहात्तत्र सम्बन्धार्थावबोधिकाः॥ १०७॥

कथम् अमूर्त्तायाः वृत्तेः सर्पणक्रिया इत्यत आह॥

न द्रव्ये नियमस्तद्योगात्॥ १०८॥

अनियतत्वात् पदार्थानां न द्रव्ये एव क्रियानियमः, किन्तु यत्र प्रमाणं दृश्यते तत् अनुमन्यामहे। वृत्तौ च क्रिया दृष्टा, अन्यथा वस्तूपलब्धाभावात्॥ १०८॥

देशभेदे भौतिकानि इन्द्रियाणि भविष्यन्ति, यथा वृश्चिकदष्टस्य देशभेदे मरणम् इत्यत आह॥

न देशभेदेऽप्यन्योपादानतास्मदादिवन्नियमः॥ १०९॥

स्वशरीरे एव व्याप्तिः गृहीता, आहङ्कारिकाणि इन्द्रियाणि। तद्व्यभिचारे धूमः अपि अग्निं व्यभिचरेत्॥१०९॥

पाञ्चभौतिकम् इति व्यपदेशे हेतुम् आह॥

निमित्तव्यपदेशात्तद्व्यपदेशः॥ ११०॥

पञ्चोपादानता निषिद्धा, न निमित्तता। तेन पाञ्चभौतिकम् इति व्यपदेशः॥ ११०॥

कति शरीरभेदाः इत्यतः आह॥

ऊष्मजाण्डजजरायुजोद्भिज्जसङ्कल्पजसांसिद्धिकं चेति न नियमः॥ १११॥

ऊष्मजः दन्दशूकादिः। अण्डजाः पक्षिसर्पादयः। जरायुजः मनुष्यादिः। उद्भिज्जाः वृक्षादयः। सङ्कल्पजः मन्वादिः।

सांसिद्धिकः मन्त्रौषधादिसिद्धः। चत्वारि एव इति न नियमः॥ १११॥

देहे किं भूतं प्रधानम् इत्यत्र आह॥

सर्वेषु पृथिव्युपादानमसाधारण्यात् तद्व्यपदेशः पूर्ववत्॥ ११२॥

सर्वेषु इति बाहुल्येन, 'सूर्य्यादिलोके तैजसं शरीरम्' इति श्रुतेः। तत्र अपि बहुतरपार्थिवावयवावष्टम्भकत्वं, अल्पत्वे च अनुपभोगात्। पूर्ववत् इति सर्वम् एव उक्तम्॥ ११२॥

देहे प्राणदर्शनात् तस्य देहारम्भकत्वशङ्काम् अपनयति॥

न देहारम्भकस्य प्राणत्वमिन्द्रियशक्तितस्तत्सिद्धेः॥ ११३॥

भौतिकवायोः देहारम्भकत्वं, न तु प्राणवायोः भौतिकत्वं, 'प्राणात् सर्वम् अजायत' इति श्रुतेः। यावद्देहभावित्वे च आरम्भकत्वभ्रमः। सर्वेन्द्रियशक्त्या प्राणः धार्य्यते इति यावत् इन्द्रियं तावत् तत्सिद्धिः प्राणधारणसिद्धिः॥ ११३॥

देहे निष्पन्ने आत्माधिष्ठानं, आत्माधिष्ठिते वा देहनिष्पत्तिः इति निर्णयम् आह॥

भोक्तुरधिष्ठानाद्भोगायतननिर्माणमन्यथा पूतिभावप्रसक्तेः॥ ११४॥

स्फुटम्॥ ११४॥

प्रधानमूलत्वात् शरीरस्य तद्द्वारेण एव अधिष्ठानं भविष्यति इत्यत्र आह॥

भृत्यद्वारा स्वाम्यधिष्ठितिर्नैकान्तात्॥ ११५॥

जड़े भृत्ये अवलम्बिनी सर्वत्र स्वस्थितिः यथा, तथा जड़स्य प्रधानस्य अधिष्ठानात् न पूतिभावविरोधः ॥ ११५ ॥

ब्रह्मरूपनिरूपणाय अन्येषां तुल्यरूपम् आह ॥

समाधिसुषुप्तिमोक्षेषु ब्रह्मरूपता ॥ ११६ ॥

ब्रह्मणा सह तुल्यरूपता, सर्वत्र बाह्यासंवेदनात्, न तु ब्रह्मरूपता ॥ ११६ ॥

ब्रह्मणः स्वरूपम् आह ॥

द्वयोः सबीजत्वमन्यस्य तद्धतिः ॥ ११७ ॥

द्वयोः समाधिसुषुप्त्योः सबीजत्वं संस्कारवत्त्वं, अन्यस्य मोक्षस्य बीजहानम् ॥ ११७ ॥

समाधिसुषुप्त्योः दृष्टा निरुद्धवृत्तिकत्वात् कृतकृत्यता, न तु मोक्षस्य इत्यत्र आह ॥

द्वयोरिव त्रयस्यापि दृष्टत्वान्न तु द्वौ ॥ ११८ ॥

त्रयस्य अपि मोक्षस्य अपि दृष्टत्वात् श्रुत्यनुमानप्रतिपादनात् कृतकृत्यता, न तु द्वौ सुषुप्तिसमाधी। सबीजत्वात् तयोः कृतकृत्यता गौणी इति ॥ ११८ ॥

रागादीनां बन्धहेतुत्वात् किं वासनया इत्यतः आह ॥

वासनयानर्थख्यापनं दोषयोगेऽपि, न, निमित्तस्य प्रधानबाधकत्वम् ॥ ११९ ॥

न दोषात् एव बन्धः इति वक्तव्यम्। वासनया अनर्थख्यापनम् अवश्यं कर्त्तव्यम्। दोषाणाम् एव निमित्तस्य प्रधानस्य मुक्तौ बाधकत्वं वक्तव्यम्। मुख्यं च वासना इति ॥ ११९ ॥

इष्वादिक्षेपे वेगाख्यात् संस्कारात् कर्म कर्मणा च संस्कारः इति अनेके संस्काराः। तत् निषेधति ॥

एकः संस्कारः क्रियानिर्वर्त्तकः, न तु प्रतिक्रियं संस्कारभेदा बहुकल्पनाप्रसक्तेः ॥ १२० ॥

एकसंस्कारपक्षे इषोः न्निपातः इति उक्तम् । परिणामपक्षे च एकस्य एव मन्दतरादिपरिणामात् पातः इति बहुकल्पनायां गौरवम् इति ॥ १२० ॥

एकः विषयः, यतः एका बुद्धिः, सत्सत् इति प्रत्ययस्य अविशेषात् इत्यतः आह ॥

न बाह्यबुद्धिनियमः ॥ १२१ ॥

यथा सत् इति प्रत्ययः अबाधितः, तथा घटपटादिप्रत्ययः अपि । सत् इति प्रत्ययस्य सामान्यविषयः । तस्मात् न बाह्यबुद्धौ एकस्य एव इति नियमः ॥ १२१ ॥

पाञ्चभौतिकं जीवशरीरम् । कतिभूतारब्धं स्थावरम् इत्यत आह ॥

वृक्षगुल्मलतौषधिवनस्पतितृणवीरुधादीनामपि भोक्तृभोगायतनत्वं पूर्ववत् ॥ १२२ ॥

पूर्ववत् इति भोगायतनत्वात् पाञ्चभौतिकम् । भोगायतनत्वं च जन्मान्तरीयक्रियाविशेषात् 'जीवात्मानः एव स्थावराश्रयताम् उपगच्छन्ति' इति श्रुतेः ॥ १२२ ॥

अत्र स्मृतिः अपि अस्ति इति आह ॥

स्मृतेश्च ॥ १२३ ॥

व्यक्तम् । तथा च

अभिवादितस्य यो विप्र आशिषं न प्रयच्छति ।
श्मशाने जायते वृक्षो गृध्रकङ्कनिषेवितः ॥
शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ।

वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम्॥ १२३॥

वृक्षादीनां देहत्वे कर्माधिकारिता स्यात् इत्यत आह॥

न देहमात्रतः कर्माधिकारित्वं वैशिष्ट्यश्रुतेः॥ १२४॥

जीवदेहाः अपि चाण्डालादयः न कर्माधिकारिणः, किं पुनः स्थावराः इति, विशिष्टदेहस्य कर्माधिकारित्वात्॥१२४॥

देहभेदम् आह॥

त्रिधा त्रयाणां व्यवस्था कर्मदेहोपभोगदेहो-भयदेहाः॥ १२५॥

वीतरागाणां फलसंन्यासेन कर्मकरणात् कर्मदेहः। पश्वादीनाम् उपभोगदेहः। भोगिनां कर्माधिकारिणां कर्मोपभोगदेहः॥ १२५॥

चतुर्थम् अनधिकारिणं देहम् आह॥

न किञ्चिदप्यनुशयिनः॥ १२६॥

'विद्यादनुशयं द्वेषे पश्चात्तापानुबन्धयोः' शाश्वतः। अनुशयिनः योगिनः न किञ्चित् अपि सर्वानधिकारात्॥१२६॥

नित्यां बुद्धिं निराकरोति॥

न बुद्ध्यादिनित्यत्वमाश्रयविशेषेऽपि वह्निवत्॥ १२७॥

व्याप्तिस्वरूपस्य व्यभिचारे सर्वत्र अनाश्वासः। तथा च आश्रयविशेषे चन्दनप्रभवस्य वह्नेः अनुष्णत्वम्॥ १२७॥

दूषणान्तरम् आह॥

आश्रयासिद्धेश्च॥ १२८॥

ईश्वरस्य असत्त्वात्, आत्मनां च धर्माभावात्, प्रकृतिधर्माणां परिणामित्वात्, महदादीनाम् अनित्यत्वात्। न च अनित्याश्रयाः धर्माः नित्याः भवितुम् अर्हन्ति, तस्मात् नित्यबुद्धेः आश्रयः न अस्ति॥ १२८॥

मणिमन्त्रौषधितपःप्रभावात् सिद्धिः दृष्टा, न तु योगसिद्धयः दृष्टाः इत्यत्र आह॥

योगसिद्धयोऽप्यौषधादिसिद्धिवन्नापलपनीयाः ॥ १२९ ॥

अणिमादिसिद्धिकायव्यूहपरपुरप्रवेशादयः दृष्टाः, ते च मन्त्रादिभ्यः क्षुद्रसिद्धिप्रदेभ्यः असम्भवन्तः योगम् एव अवलम्बन्ते इति न अपलपनीयाः॥ १२९॥

पृथग्भूतानां चैतन्यादर्शने अपि संहताः शरीरभावम् आपन्नाः चेतयिष्यन्ति इत्यत्र आह॥

न भूतचैतन्यं प्रत्येकानुपलब्धेः सांहत्ये च सांहत्ये च॥ १३०॥

यस्य स्वल्पा शक्तिः अस्ति, तस्य समुदायात् महच्छक्तिः जायते, यथा तन्तूनां स्वल्पशक्तिमतां समुदायात् गजबन्धनशक्तिः दृश्यते। न तथा भूतानां पृथक् चैतन्यं दृष्टं, येन सांहत्ये चैतन्योद्भवः स्यात्। संहतत्वाविशेषात् मृतदेहस्य अपि चैतन्यप्रसङ्गः। तस्मात् अन्यः एव चेतनः। उक्तम् अपि अर्थं प्रसङ्गानुप्रसङ्गेन व्यवहितम् इति स्मारितं, तेन न पुनः उक्तम्॥ सांहत्ये च इति वीप्साध्यायपरिसमाप्तौ॥१३०॥

इति कापिलसांख्यप्रवचनसूत्रवृत्तौ
परपक्षनिर्जयाध्यायः पञ्चमः॥

सकलशास्त्रार्थे कथिते परपक्षनिर्जयानन्तरं तमेवार्थं सङ्कलय्य तत्समन्वायेन वक्तुं षष्ठाध्यायारम्भः ॥

अस्त्यात्मा नास्तित्वसाधनाभावात् ॥ १ ॥

स्पष्टम् । सामान्येन आत्मनि अविप्रतिपत्तिः ॥ १ ॥

विशेषनिरूपणम् आह ॥

देहादिव्यतिरिक्तोऽसौ वैचित्र्यात् ॥ २ ॥

देहाभेदपक्षे बाल्यकौमारयौवनवार्द्धकदेहभेदात् अनेकात्मत्वप्रसङ्गः, मृते देहे नाशात् तस्य जन्मान्तरवैचित्र्यानुपपत्तिः । श्रुतिश्च

अपाणिपादो जवनो ग्रहीता
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।
स वेत्ति सर्वं न हि तस्य वेत्ता
तमाहुरग्र्यं पुरुषं पुराणम् ॥ २ ॥

हेत्वन्तरम् आह ॥

षष्ठीव्यपदेशादपि ॥ ३ ॥

मम देहः इति ज्ञानम् अस्ति, भेदे च षष्ठी श्रूयते । स्थूलः अहम् इति सामानाधिकरण्यम् अस्ति इति चेत्, न, देहे प्रत्युपभोगात् तन्निमित्तः अयं गौणः प्रत्ययः ॥ ३ ॥

शिलापुत्रकस्य शरीरम् इति अभेदे अपि षष्ठीश्रुतेः न भेदः इत्यत्र आह ॥

न शिलापुत्रवद्धर्मिग्राहकमानबाधात् ॥ ४ ॥

न, तत्र प्रत्यक्षेण एव अभेदप्रतीतेः षष्ठी बाधिता इति गौणः प्रयोगः । मुख्यसम्भवात् गौणः अत्र न अस्ति ॥ ४ ॥

दुःखोत्कर्षात् कृतकृत्यता स्यात् इत्यतः आह ॥

अत्यन्तदु:खनिवृत्त्या कृतकृत्यता ॥ ५ ॥

सुखोत्कर्षस्य अपि क्षयित्वात् न कृतकृत्यता। अत्यन्त-दु:ख निवृत्ति: तु तथा, अपुनरावृत्ते: ॥ ५ ॥

सुखाभावस्य अपि विद्यमानत्वात् पुरुषार्थत्वम् इत्यत्र आह ॥

यथा दु:खात् क्लेश: पुरुषस्य, न तथा सुखा-दभिलाष: ॥ ६ ॥

सुखे दु:खस्य अवश्यम्भावात्। यदि सुखे सति दु:खम् अवश्यं भवेत्, क: सुखम् अभिलषेत्। तस्मात् दु:खबहुल-त्वात् दु:खनिवृत्ति: एव पुरुषार्थ: ॥ ६ ॥

सुखस्य हेयत्वम् आह ॥

कुत्रापि कोऽपि सुखी न ॥ ७ ॥

स्वयम् एव चिन्त्यताम् ॥ ७ ॥

प्रत्यक्षम् एव वनितादीनां सुखहेतुत्वम् इत्यत्र आह ॥

तदपि दु:खशबलमिति दु:खपक्षे निक्षि-पन्ते विवेचका: ॥ ८ ॥

स्रगादीनाम् अर्जने क्षयादौ च दु:खम् इति स्वसंवेदनम् एव प्रमाणम् इति ॥ ८ ॥

सुखम् एव परमपुरुषार्थ:, न तु अभाव: इत्यत्र आह ॥

सुखलाभाभावादपुरुषार्थत्वमिति चेन्नैवं द्वैविध्यात् ॥ ९ ॥

रागिणां सुखं, वीतरागाणां दु:खाभाव: इति ॥ ९ ॥

विशेषगुणोच्छित्ति: मुक्ति: इत्यत्र आह ॥

निर्गुणत्वमात्मनोऽसङ्गादिश्रुतेः ॥ १० ॥

विशेषगुणनिषेधात् सामान्यगुणस्वीकारः । तथा च असङ्गादिश्रुतिविरोधः स्यात् ॥ १० ॥

यदि असङ्गः पुरुषः, कथं धर्मात् स्वर्गः अधर्मात् नरकः इत्यत्र आह ॥

परधर्मत्वेऽपि तत्सिद्धिरविवेकात् ॥ ११ ॥

प्रकृतिधर्मत्वे अपि प्रकृतिपुरुषाविवेकात् तच्छायापन्नस्य आत्मनः स्वर्गादिप्राप्तिः इति अभिमानः ॥ ११ ॥

अविवेकः किं सादिः अनादिः वा इत्यत्र आह ॥

अनादिरविवेकोऽन्यथा दोषद्वयप्रसक्तेः ॥१२॥

यदि सादिः अविवेकः भवेत्, तदुत्पत्तेः पूर्वं मोक्षः स्यात् तदुत्पत्तौ च बन्धः इति मुक्तस्य बन्धः इति एकः दोषः । अविवेकप्रागभावस्य अपि विद्यमानत्वात् मुक्तिसिद्धौ अविवेकनाशार्थम् अनुष्ठानं व्यर्थम् इति द्वितीयः दोषः ॥ १२ ॥

अविवेकः अनादित्वात् किं नित्यः अनित्यः वा इत्यत्र आह ॥

न नित्यः स्यादात्मवदन्यथानुच्छित्तिः ॥१३॥

नित्यः द्विधा, कूटस्थनित्यः आत्मा, परिणामिनित्या प्रकृतिः । न द्वयम् अपि अविवेकः, किन्तु अनित्यः एव नाशात् । अन्यथा नित्यत्वे अनुच्छित्तिः । आत्मवत् इति उपलक्षणं, प्रकृतिवत् इति अपि द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥

अविवेकनाशः केन इत्यत्र आह ॥

प्रतिनियतकारणनाश्यत्वमस्य ध्वान्तवत् ॥१४॥

यथा ध्वान्तस्य नाशकः प्रकाशः इति ॥ १४ ॥

अथ कः नाशकः इत्यत्र आह ॥

अत्रापि प्रतिनियमोऽन्वयव्यतिरेकात् ॥ १५ ॥

अव्यभिचारात् विवेकः एव नाशकः इति ॥ १५ ॥

किम् अविवेकात् बद्धः आत्मा, अथ अन्यत् अपि बन्ध-कारणम् अस्ति इत्यत्र आह ॥

प्रकारान्तरासम्भवादविवेक एव बन्धः ॥ १६ ॥

व्यक्तम् ॥ १६ ॥

मुक्तेः कार्य्यत्वात् नाशे पुनः बन्धः इत्यत्र आह ॥

न मुक्तस्य पुनर्बन्धयोगोऽप्यनावृत्तिश्रुतेः ॥ १७ ॥

श्रुतिश्च 'आत्मा ज्ञातव्यः प्रकृतितः विवेक्तव्यः न पुनः आवर्त्तते' इति। न्यायश्च 'भावकार्य्यस्य नाशात्' दुःख-निवृत्तिस्तु अभावरूपा इति ॥ १७ ॥

विपक्षे दोषम् आह ॥

अपुरुषार्थत्वमन्यथा ॥ १८ ॥

विवेकः पुरुषार्थः ॥ १८ ॥

दूषणान्तरम् आह ॥

अविशेषापत्तिरुभयोः ॥ १९ ॥

संसारिमुक्तयोः बन्धयोगाविशेषात् ॥ १९ ॥

व्याध्यादयः योगान्तरायाः। तथा च पतञ्जलिः 'व्याधि-स्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वान-वस्थितत्वानि चित्तविक्षेपाः ते अन्तरायाः। व्याधिः ज्वरादिः, स्त्यानम् अकर्मण्यता, संशयः उभयकोटिस्पृग्ज्ञानं, प्रमादः समाधौ अनवधानम्, आलस्यं कायगुरुत्वं, अविरतिः विषय-

स्था, भ्रान्तिदर्शनं मिथ्याज्ञानं, अलब्धभूमिकत्वं समाधिभूमेः अलाभः। अनवस्थितत्वं लब्धभूमेः मनसि अभ्रंशित्वम्। मुक्तौ किम् एषां ध्वंसमात्रं, धर्मान्तरप्राप्तिः वा इत्यत्र आह॥

मुक्तिरन्तरायध्वस्तेर्न परः॥ २०॥

धर्मान्तरपक्षे कूटस्थत्वप्रच्यवः इति॥ २०॥

अभ्युपगम्य अपि आह॥

तत्राप्यविरोधः॥ २१॥

भवतु धर्मयोगः, तथापि न काचित् क्षतिः। मुक्तौ अनावृत्तिः उक्ता, सा धर्मान्तरयोगे अपि अस्ति इति॥ २१॥

श्रवणमनननिदिध्यासनं किं सर्वपुरुषसाधारणं न वा इत्यत्र आह॥

अधिकारित्रैविध्यान्न नियमः॥ २२॥

त्रिविधाः तु अधिकारिणः मृदुमध्याधिमात्राः। अधिमात्रस्य श्रवणमात्रात् मुक्तिः, मध्यमस्य द्वाभ्यां, मन्दस्य त्रिभिः। न सर्वं सर्वस्य॥ २२॥

पक्षान्तरम् आह॥

दार्ढ्यार्थमुत्तरेषाम्॥ २३॥

उत्तरेषां मन्दानां दार्ढ्यार्थं साधनत्रयम् उक्तम्। श्रुतिः अपि 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः मन्तव्यः निदिध्यासितव्यश्च' इति॥ २३॥

स्वस्तिकादीनां मध्ये किम् आसनम् अनुष्ठेयम् इत्यत्र आह॥

स्थिरसुखमासनमिति न नियमः॥ २४॥

शैत्यार्थं सुखार्थं च आसनानुष्ठानं, तत् एव वस्तु ध्यानकारणात् इति ॥ २४ ॥

एकाग्रतया विषयचिन्तनं ध्यानं, निर्विषयं च मनः ध्यानम् इत्यत्र आह ॥

ध्यानं निर्विषयं मनः ॥ २५ ॥

समाधौ अत्र ध्यानशब्दः इति ॥ २५ ॥

वृत्तिनिरोधतुल्यत्वे सुषुप्तिसमाध्योः कः विशेषः इत्यत्र आह ॥

उभयथाप्यविशेषश्चेन्नैवमुपरागनिरोधाद्विशेषः ॥ २६ ॥

उपरागः विषयवासना। तन्निरोधः समाधौ इति शेषः ॥ २६ ॥

निःसङ्गत्वात् आत्मनः उपरागाभावात् सर्वदा मुक्तिः इत्यत्र आह ॥

निःसङ्गेऽप्युपरागोऽविवेकात् ॥ २७ ॥

प्रकृतिपुरुषाविवेकात् प्रकृत्युपरागेण आत्मोपरागः इति अभिमानः ॥ २७ ॥

उपरागः अपि न तात्त्विकः इत्यत्र आह ॥

जपास्फटिकयोरिव नोपरागः, किन्त्वभिमानः ॥ २८ ॥

तयोः संसर्गात् उपरागः युक्तः। आत्मनः तु असंसर्गात् न उपरागः, किन्तु अभिमानः आत्मनि अहङ्काराध्यासात् उपरागाध्यासः ॥ २८ ॥

कथम् अभिमानताप्तः इत्यत्र आह ॥

ध्यानधारणाभ्यासवैराग्यादिभिस्तन्निरोधः ॥ २९ ॥

आदिशब्दात् समाधिग्रहणम् ॥ २९ ॥

एकदेशिमतम् उक्त्वा स्वमतम् आह ॥

लयविक्षेपयोर्व्यावृत्त्येत्याचार्य्याः ॥ ३० ॥

लयः सुषुप्तिः, विक्षेपः जागरितम् । तयोः व्यावृत्त्या अहं-मानविनाशः ॥ ३० ॥

गुहादिस्थानेषु केषु ध्यानादयः कर्त्तव्याः इत्यत्र आह ॥

न स्थाननियमश्चित्तप्रसादात् ॥ ३१ ॥

यत्र चित्तप्रसादः न भवति, तत्र न कर्त्तव्यम् अनुष्ठानम् ॥ ३१ ॥

अहङ्कारादीनाम् उपादानत्वम् अस्तु, कृतं प्रकृत्या इत्यत्र आह ॥

प्रकृतेराद्योपादानतान्येषां कार्य्यत्वश्रुतेः ॥ ३२ ॥

अहङ्कारादीनां कार्य्यत्वश्रुतेः तेषाम् अपि कारणं प्रकृतिः इति असकृत् आवेदितम् ॥ ३२ ॥

प्रकृतिपुरुषयोः पूर्वकालभावित्वाविशेषात् कः कारणम् इत्यत्र आह ॥

नित्यत्वेऽपि नात्मनो योग्यत्वाभावात् ॥ ३३ ॥

गुणवत्त्वसंसर्गित्वे कारणयोग्यता, सा च आत्मनि न अस्ति इति प्रकृतिः कारणम् ॥ ३३ ॥

आत्मनः चेतृत्वात् भोक्तृत्वादि युज्यते, न जड़स्य प्रधानस्य इत्यत्र आह ॥

श्रुतिविरोधान्न कुतर्कापसदस्यात्मलाभः ॥ ३४ ॥

व्यक्तम् ॥ ३४ ॥

तन्मात्राणां महाभूतकार्य्यत्वदर्शनात् कथं प्रकृतेः कारण-त्वम् इत्यत्र आह ॥

पारम्पर्य्येऽपि प्रधानानुवृत्तिरणुवत् ॥ ३५ ॥

यथा घटादेः मृत्पिण्डकार्य्यत्वे अपि पारम्पर्य्येण परमाणू-पादानत्वं, तथा अत्र अपि इति ॥ ३५ ॥

प्रकृतिः व्यापिका न वा इत्यत्र आह ॥

सर्वत्र कार्य्यदर्शनाद्विभुत्वम् ॥ ३६ ॥

स्पष्टम् ॥ ३६ ॥

विपक्षे दोषम् आह ॥

गतियोगेऽप्याद्यकारणताहानिरणुवत् ॥ ३७ ॥

गतिः क्रिया । तद्योगः यस्य अस्ति तत् अव्यापकम् । प्रकृतेः गतिमत्त्वे कार्य्यत्वं परमाणुवत्, न तु आद्यकारणता ॥ ३७ ॥

प्रकृतेः उपादानत्वे द्रव्यस्य उपादानत्वात् तदन्तर्भावः स्यात् इत्यत्र आह ॥

प्रसिद्धाधिक्यं प्रधानस्य, न नियमः ॥ ३८ ॥

प्रसिद्धद्रव्येभ्यः अधिकं प्रधानं, अनियतत्वात् पदार्थस्य । उपादानकारणता च न समवायिकारणता, किन्तु प्रधानता, वैशेषिकसमवायस्य अनभ्युपगमात् ॥ ३८ ॥

प्रकृतिः किं गुणात्मिका गुणधर्मिणी वा । अत्र आह ॥

सत्त्वादीनामतद्धर्मत्वं तद्रूपत्वात् ॥ ३९ ॥

तादात्म्यात् ॥ ३९ ॥

उपभोगार्थं प्रवृत्तिः दृष्टा, न तु जड़स्य उपभोगः इत्यत्र आह ॥

अनुपभोगेऽपि पुमर्थं सृष्टिः प्रधानस्योष्ट्रकुङ्कुमवहनवत् ॥ ४० ॥

कृतव्याख्यानम् एतत् तृतीये अध्याये 'प्रधान' इत्यादिसूत्रे ॥ ४० ॥

प्रकृतेः एकत्वात् कथं सृष्टिवैचित्र्यम् इत्यत्र आह ॥

कर्मवैचित्र्यात् सृष्टिवैचित्र्यम् ॥ ४१ ॥

उपादानाभेदे अपि निमित्तभेदेन भेदः, यथा सुवर्णाभेदे अपि मुकुटग्रैवेयकादिभेदः ॥ ४१ ॥

कथं सृष्टिप्रलयौ इत्यत्र आह ॥

साम्यवैषम्याभ्यां कार्य्यद्वयम् ॥ ४२ ॥

साम्यात् प्रकृतेः सदृशपरिणामात् प्रलयः । वैषम्यात् प्रकृतेः महदादिभावेन विसदृशपरिणामात् सृष्टिः ॥ ४२ ॥

प्रलयम् आह ॥

विमुक्तबोधान्न सृष्टिः प्रधानस्य लोकवत् ॥ ४३ ॥

यथा लोकः बन्धमोक्षार्थं यतते, मुक्तबन्धः च कृतार्थत्वात् उदास्ते, तथा प्रधानम् अपि ॥ ४३ ॥

व्यापकत्वात् प्रकृतिपुरुषयोः सम्बन्धो अस्ति एव इति मोक्षे अपि भोगप्रसङ्गः इत्यत्र आह ॥

नान्योपसर्पणेऽपि मुक्तोपभोगो निमित्ताभावात् ॥ ४४ ॥

भवेत् एवं, यदि अन्यस्य प्रधानस्य उपसर्पणमात्रम् उपभोगनिमित्तं स्यात् । न च एवं, किन्तु उपभोग्यनिमित्तः उपभोगः । सः च मोक्षे न अस्ति इति ॥ ४४ ॥

एकः एव आत्मा । तथा च

एकमेव परं ब्रह्म सत्यमन्यद्विकल्पितम् ।
को मोहः कस्तदा शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥

एतत् अपाकरोति ॥

पुरुषबहुत्वं व्यवस्थातः ॥ ४५ ॥

एतत् प्रथमाध्याये जन्मादिसूत्रे वर्णितम् । तथा च

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां
बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।
अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते
जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥ ४५ ॥

उपाधिभेदात् नानात्वं भविष्यति इत्यत्र आह ॥

उपाधिश्चेत्तत्सिद्धौ पुनर्द्वैतम् ॥ ४६ ॥

तत्सिद्धौ भेदसिद्धौ । उपाधिमिथ्यात्वे कुतः भेदसिद्धिः । सत्यत्वे तु तेन एव पुनः द्वैतम् ॥ ४६ ॥

दूषणान्तरम् आह ॥

द्वाभ्यामपि प्रमाणविरोधः ॥ ४७ ॥

सत्यासत्याभ्याम् । सत्यत्वे अद्वैतसिद्धान्तहानिः । असत्यत्वे कुतः नानात्वव्यवस्था ॥ ४७ ॥

न अद्वैतश्रुतिविरोधः द्वैतहानिः च इत्यत्र आह ॥

द्वाभ्यामप्यविरोधान्न पूर्वमुत्तरं च साधकाभावात् ॥ ४८ ॥

अद्वैतश्रुतेः सामान्यपरत्वात् प्रशंसापरत्वात् वा अन्यार्थत्वे न विरोधः। उपाधिसत्यत्वे च न द्वैतहानिः इति न अस्ति विरोधः। तस्मात् न पूर्वम् आत्मैकत्वं न उत्तरं च श्रुति-विरोधः। अद्वैतत्वे प्रमाणासत्त्वात् न तत्सिद्धिः इति भिन्नः अस्ति इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

न प्रमाणाभावः, स्वप्रकाशम् एव प्रमाणम् अस्ति इत्यत्र आह ॥

प्रकाशतस्तत्सिद्धौ कर्मकर्तृविरोधः ॥ ४९ ॥

व्यक्तम् ॥ ४९ ॥

दूषणान्तरम् आह ॥

जड़व्यावृत्तौ जड़ं प्रकाशयति चिद्रूपः ॥ ५० ॥

जड़ात् अन्यः चिद्रूपः जड़ं प्रकाशयति। जड़व्यावृत्त-त्वेन प्रकाशरूपत्वं, न तु प्रकाशधर्मत्वम् उक्तम्। अत एव 'स एष नेति नेति' इति उच्यते, न तु विधिमुखतया इति॥ अथ अलौकिकप्रकाशरूपत्वम्। तत्र व्याप्तिग्रहणाभावात् दृष्टान्ताभावः॥ अथ योगिगम्यं तत्। असंप्रज्ञातयोगिनः ज्ञानचेष्टाभावात् लिङ्गं न अस्ति। संप्रज्ञातयोगिनः च वचन-चेष्टादि लिङ्गं, तेन च लौकिकः एव अर्थः अनुमीयते। न च सः अपि अनुभवरूपं चैतन्यं प्रतिपादयितुं शक्नोति। तथा च

इक्षुक्षीरगुड़ादीनां माधुर्य्यस्यान्तरं महत्।
तथापि न तदाख्यातुं सरस्वत्यापि शक्यते॥

एवम् अचेतनव्यावृत्तत्वात् चेतनः इति उच्यते, न तु चितिसमवायः चैतन्यरूपत्वं वा, असंप्रज्ञातावस्थायां निरुद्ध-वृत्तित्वेन अपि 'अलौकिकचैतन्यम्' इति व्यवहारान्यथा-सिद्धेः। संप्रज्ञातावस्थायां तु वृत्तिज्ञानेन एव 'चैतन्यम्' इति

व्यपदेशः ॥ एवं दुःखनिवृत्तौ आनन्दरूपत्वम् इति प्रयोगः । यदि भावात्मकम् आनन्दरूपत्वं, तत् किं सुखमात्रे प्रयोगः । तथा सत्यज्ञातस्य सुखस्य अदर्शनात् सुखं तज्ज्ञानं ज्ञाता च इति कुतः अद्वैतम् । अथ सुखविशेषे आनन्दव्यपदेशः । सुखं च चैतन्यरूपं च इति न दृष्टम् । अविवेचकानाम् एव एतत् । विवेचकाः तु एवं मन्यन्ते, दृष्टेन एव व्याप्तिरूपत्वेन उपपत्तौ अदृष्टालौकिककल्पना गुर्वी इति ॥ यदि चैतन्यं न स्यात्, वस्तुसंवेदनम् एव न स्यात् । मा एवम् । यथा अलाबुवेणुतन्तूनां तथाविधसंयोगविशेषः शब्दकारणं, न तु तयाणां संयोगात् अतिरिक्तं किञ्चित् अस्ति, तथा पाञ्चभौतिकत्वाविशेषे अपि जन्तुरूपेण परिणतानां पिण्डानां तथाविधात् सम्बन्धात् चैतन्यम् इति । प्रकाशत्वे च आत्मनः अपि अंशत्वेन जड़त्वम् इति ॥ ५० ॥

एवं च स्वप्रकाशश्रुतिः बाधिता स्यात् इत्यत आह ॥

न श्रुतिविरोधो रागिणां वैराग्याय तत्सिद्धेः ॥ ५१ ॥

जड़स्य त्रिगुणात्मकत्वेन रागहेतुत्वात् प्रमाणादयः च त्रिगुणत्वेन हेयाः इति । रागोच्छित्तिश्च कर्त्तव्या इति । तत्सिद्धेः स्वप्रकाशश्रुतेः अन्यथासिद्धेः ॥ ५१ ॥

जगतः मिथ्यात्वात् कथम् अन्यथासिद्धिः इत्यत आह ॥

जगत्सत्यत्वमदुष्टकारणजन्यत्वाद्बाधकाभावात् ॥ ५२ ॥

दुष्टकारणजन्यं यथा पीतशङ्खज्ञानम् । बाधकं च 'नेदं रजतम्' इति ज्ञानम् । न च इदं तथा, प्रकृत्यादीनाम् अदुष्ट-

त्वात् । 'नेदं जगत्' इति प्रत्ययाभावात् बाधकं च न अस्ति ॥
संक्षेपात् जगत् उच्यते । ऊर्ध्वं भूर्भुवःस्वर्महर्जनस्तपः सत्यम् इति । अधः महातलरसातलतलातलपातालसुतलवितलातलाः इति । मध्ये जम्बुद्वीपः । तन्मध्ये सुमेरुः । तत्पूर्वादिचतुर्दिक्षु मन्दरगन्धमादनविपुलसुपार्श्वनामानः विष्टम्भपर्वताः । मेरुदक्षिणे भारतवर्षहिमालयपर्वतकिंपुरुषवर्षहेमकूटपर्वतहरिवर्षनिषधपर्वताः । मेरोः उत्तरे कुरुवर्षशृङ्गिपर्वतहिरण्मकवर्षश्वेतपर्वतरम्यकवर्षनीलपर्वताः । मेरुपूर्वं भद्राश्ववर्षमाल्यवत्पर्वतः । मेरुपश्चिमे केतुमालवर्षगन्धमादनपर्वतः । मेरोः अधः इलावृतवर्षः । लक्षयोजनः जम्बुद्वीपः । तद्वेष्टनेन तत्तुल्यः लवणसमुद्रः । तद्वेष्टनेन तद्द्विगुणः शाकद्वीपः । तद्वेष्टनेन तत्तुल्यः इक्षुरससमुद्रः । तद्वेष्टनेन तद्द्विगुणः कुशद्वीपः । तद्वेष्टनेन तत्तुल्यः सुरासमुद्रः । तद्वेष्टनेन तद्द्विगुणः क्रौञ्चद्वीपः । तद्वेष्टनेन तत्तुल्यः घृतसमुद्रः । तद्वेष्टनेन तद्द्विगुणः शाल्मलिद्वीपः । तद्वेष्टनेन तत्तुल्यः दधिसमुद्रः । तद्वेष्टनेन तद्द्विगुणः प्लक्षद्वीपः । तद्वेष्टनेन तत्तुल्यः दुग्धसमुद्रः । तद्वेष्टनेन तद्द्विगुणः पुष्करद्वीपः । तद्वेष्टनेन तत्तुल्यः स्वादूदकसमुद्रः । लोकालोकपर्वतवेष्टनेन ब्रह्माण्डकटाहेन सर्वतः परिवृतं जगत् इति ॥ ५२ ॥

पूर्वोक्तम् अपि शिष्यहिततया पुनः प्रतिपादयति ॥

प्रकारान्तरासम्भवात् सदुत्पत्तिः ॥ ५३ ॥

प्रकारान्तरं च पूर्वम् एव दूषितम् ॥ ५३ ॥

अहं करोमि इति प्रत्ययात् किम् अहङ्कारः कर्त्ता, अथ अहङ्कारशब्देन आत्मा उच्यते, सः एव कर्त्ता, इत्यत्र आह ॥

अहङ्कारः कर्त्ता, न पुरुषः ॥ ५४ ॥

पुरुषस्य अपरिणामित्वात् । ज्ञातिचैतन्ययोः सामाना-धिकरण्यं च 'वृक्षः तिष्ठति' इत्यादौ व्यभिचरति ॥ ५४ ॥

एककर्मक्षये अपि यावद् दुभावित्वात् कर्मणः अपरापर-कर्मोत्पत्तौ अनिर्मोक्षः इत्यत्र आह ॥

चिदवसाना भुक्तिस्तत्कर्मार्जितत्वात् ॥ ५५ ॥

अविवेकात् कर्मार्जनं, तेन च भुक्तिः इति। चिदवसाना आत्मज्ञानावसाना। विवेकोत्पत्तौ क्व अपरकर्मार्जनं, तद-भावात्, क्व उपभोगः। कृतकर्मणः ज्ञानात् एव नाशः। तथा च

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ! ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा॥ इति ॥५५॥

सातिशयत्वात् चन्द्रादिलोकप्राप्तिः एव पुरुषार्थः भवि-ष्यति इत्यत्र आह ॥

चन्द्रादिलोकेऽप्यावृत्तिर्निमित्तसम्भवात् ॥ ५६ ॥

आदिशब्दात् ब्रह्मलोकादयः ग्राह्याः ॥ ५६ ॥

गुरूपसन्नस्य शब्दश्रवणात् एव मोक्षः भविष्यति इति, किं मननादिना इत्यत्र आह ॥

लोकस्य नोपदेशात्तत्सिद्धिः पूर्ववत् ॥ ५७ ॥

पूर्वोक्तम् एव उक्तम्। मन्दानां न श्रवणमात्रात् मुक्तिः, किन्तु मननादिना। अनेन यमनियमासनप्राणायामप्रत्या-हारधारणाध्यानसमाधयः उपलक्षणीयाः ॥ ५७ ॥

कथं तर्हि उपदेशमात्रात् मुक्तिः श्रूयते इत्यत्र आह ॥

पारम्पर्येण तत्सिद्धौ विमुक्तिश्रुतिः ॥ ५८ ॥

प्रधानभावित्वात् अणवस्य पारम्पर्य्येण कारणत्वसिद्धौ विमुक्तिश्रुतिः ॥ ५८ ॥

यथा च व्यापकत्वात् प्रकृतेः जगत्कारणत्वं, एवं व्यापकत्वात् आत्मनः सर्वदेशे उपभोगप्रसङ्गः इत्यत आह ॥

गतिश्रुतेश्च व्यापकत्वेऽप्युपाधियोगाद्भोगदेशकाललाभो व्योमवत् ॥ ५९ ॥

यथा घटाद्युपाधियोगात् घटे गच्छति 'घटाकाशं गच्छति' इति ज्ञानं, तथा देहावच्छेदेन तद्गत्या आत्मगतिः इति । कर्मवशात् यत्र देशे उपभोगः तत्र देहगमनात् आत्मनः भोगलाभः । यदि आत्मा व्यापकः चिद्रूपः, सर्वदा सर्वत्र सर्वार्थेषु समकालं ज्ञानं प्रसज्येत, न च एवं दृश्यते । तत् न । भवेत् एवं, यदि आत्मा व्यापकस्वरूपेण वृत्तिज्ञानं जनयति । न च एव, किन्तु देहादिपरिच्छिन्नः एव । यथा सूर्य्यः प्रकाशस्वभावः अपि मेरोः दक्षिणस्थः न उत्तरभागं प्रकाशयति, उत्तरस्थः न दक्षिणभागं, अव्यापकत्वात् । यदा तु ज्ञानादिना दग्धकर्माशयत्वेन नष्टदेहादिसङ्घातः नीरजस्तमस्कः व्यापकः भवति, न तदा वृत्तिज्ञानं जनयति अविकारित्वात्, किन्तु स्वयम् एव जगत्प्रकाशस्वरूपः । यथा च आकाशं व्यापकं प्रादेशिकधूमादिसम्बन्धेन न मलिनं भवति, किन्तु घटाद्यवच्छिन्नं सत् घटाद्युदरवर्त्ति सर्वं मलिनम् इति अनुमन्यते । तत्र अपि न आकाशं मलिनं, तस्य लेपाभावात्, किन्तु अविवेचकानां मिथ्याभिमानमात्रं, घटभङ्गे तथा अदर्शनात् । तथा आत्मा व्यापकः, न अस्य धर्मादिसम्बन्धः, न अपि पापं, किन्तु शरीरावच्छेदेन महदहङ्कियोगवत् जीवसम्बन्धेन मनोयोगात् जीवात्मा इति उच्यते । मनसा अविनाभूता प्रकृतिः

इति प्राकृतधर्माधर्मज्ञानाज्ञानसुखदुःखाद्यहङ्कारेन्द्रियशरीर-मयजन्मादिमान् इव लक्ष्यते। सात्त्विकांशेन प्रकृतेः स्वच्छत्वात् तत्प्रतिबिम्बितः आत्मा प्रकृतिकर्त्तृत्वादिकम् आत्मनि अभिमन्यते। मिथ्याभिमानः अपि प्रकृतिप्रतिबिम्बिते आत्मनि, न तु आत्मनि, यथा निष्कम्पः अपि चन्द्रः जलप्रतिबिम्बितः जलकम्पात् कम्पते इति मिथ्याप्रत्ययः, यथा वा मुखं निर्मलम् अपि मलिनदर्पणे प्रतिबिम्बितं मलिनम् इति अभिमन्यते। विवेचकाः तु कैवल्यदर्शिनः 'आत्मनः अपरिणामात् असङ्गत्वात् च कर्त्तृत्वादिकं मिथ्या इति पश्यन्ति। यदा तु ध्यानपरिपाकवशात् वासनाह्रासक्रमेण मनोलयात् वासनानाशात् देहभङ्गे अन्यदेहानुत्पादः, तदा जीवात्मनः अपि परमात्मना सह एकत्वेन व्यापकत्वात् क्व धर्माधर्मयोगः कर्त्तृत्वादिकं वा। किन्तु अवाङ्मनोगोचरत्वे अपरोक्षबोधानन्दरूपत्वम् इति भण्यते, अन्यथा प्रतिपादयितुम् अशक्यत्वात् इति ॥ ५९ ॥

देहोत्पत्तेः पूर्वं निराश्रयत्वात् अधिष्ठानासम्भवात् उत्पत्त्यनन्तरम् आत्मा अधिष्ठानम् इत्यत आह ॥

अनधिष्ठितस्य पूतिभावप्रसङ्गान्न तत्सिद्धिः ॥ ६० ॥

व्यापकस्य नित्यस्य पूर्वपश्चाद्भावायोगात् देहोत्पत्तिसमकालम् एव अधिष्ठानात् न तत्सिद्धिः न अनधिष्ठानसिद्धिः। ततः च न पूतिभावः इति ॥ ६० ॥

अदृष्टवशात् एव पूतिभावः न भविष्यति इत्यत आह ॥

अदृष्टद्वारा चेदसम्बद्धस्य तदसम्भवाज्जलादिवदङ्कुरे ॥ ६१ ॥

निराश्रयस्य ...

कार्य्यकरणं, यथा ...

अग्ने: ग्रहण ...

किमा ...

निर्गुणत्वात् तद्...

॥ ६२ ॥

निर्गुणत्वात् आत्मन: तद्धर्मत्वासम्भवात् एते धर्मादय: अहङ्कारधर्मा:। कार्य्यकारणयो: अभेदात् बुद्धिधर्मा एव अहङ्कारधर्मा: इति उक्तम् ॥ ६२ ॥

किमात्मन: स्वरूपेण जीवत्वम् अन्यथा वा इत्यत्र आह ॥

विशिष्टस्य जीवत्वमन्वयव्यतिरेकात् ॥ ६३ ॥

स्वरूपेण जीवत्वे कर्त्तृत्वात् भोक्तृत्वात् कौटस्थ्यहानि:। अन्वयव्यतिरेकात् च। देहावच्छेदेन वायुग्निसंयोगात् इन्द्रियसंयोगेन विशिष्टस्य जीवत्वम् ॥ ६३ ॥

ऐश्वर्य्यशालित्वात् जीवात्मा एव ईश्वर:, स: एव जगत् निर्मास्यति। तथा च

ईश्वर: सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन ! तिष्ठति।
भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥

इत्यत्र आह ॥

अहङ्कारकर्त्रधीना कार्य्यसिद्धिर्नेश्वराधीना प्रमाणाभावात् ॥ ६४ ॥

प्रमाणाभावात् इति जगदुपादानज्ञानाभावात्। अव्यापकत्वात् अनेकेश्वरकल्पना अपि स्यात् ॥ ६४ ॥

कार्य्यत्वात् चेतनकार्य्यत्वम् अपि अनैकान्तिकम् इति आह ॥

अदृष्टोद्भूतिवत् समानत्वम् ॥ ६५ ॥

अदृष्टोद्भूतिवत् अकर्त्तृकत्वात् । तस्य अपि सकर्त्तृकत्वे अदृष्टोद्भूत्यन्तरस्य सहकारित्वं, तस्याः तस्याः अपि अन्यस्याः इति अनवस्था । सादित्वात् च संसारस्य नानादितापरिहारः ॥ ६५ ॥

अहङ्कारस्य कारणत्वे किं महान्तं प्रति अपि कारणत्वम् इत्यत्र आह ॥

महतोऽन्यत् ॥ ६६ ॥

न स्वस्य कारणं कार्य्यं भवति ॥ ६६ ॥

स्वीया प्रकृतिः, स्वामी पुरुषः । तयोः सम्बन्धः किं स्वाभाविकः, अन्यनिमित्तकः वा । स्वाभाविकत्वे स्वभावस्य अनपायात् अनिर्मोक्षः इत्यत्र आह ॥

कर्मनिमित्तः प्रकृतेः स्वस्वामिभावोऽप्यना-दिर्बीजाङ्कुरवत् ॥ ६७ ॥

प्रकृतेः इति उपलक्षणं, पुरुषस्य इति अपि द्रष्टव्यम् । कर्मणः च स्वस्वामिसम्बन्धकारणत्वे, विवेकात् कर्मक्षये स्वस्वा-मिभावसम्बन्धाभावात् मुक्तिः । अनित्यस्य सादित्वेन नाना-दितापरिहारः, नित्यस्य पुनः अस्ति इति, अनादिः इति उक्तम् ॥ ६७ ॥

मतान्तरम् आह ॥

अविवेकनिमित्तको वा पञ्चशिखः ॥ ६८ ॥

स्वस्वामिभावः इति अनुवर्त्तते ॥ ६८ ॥

एकदेशिमतम् आह ॥

लिङ्गशरीरनिमित्तक इति सनन्दनाचार्यः

॥ ६९ ॥

लयनात् लिङ्गम् इति सूक्ष्मम् आतिवाहिकशरीरं । यावत् स्थूलशरीरे सूक्ष्मशरीरस्य गमनम् अस्ति, तावत् स्वस्वामिसम्बन्धात् बद्धः इति उच्यते ॥ ६९ ॥

स्वमतम् आह ॥

यद्वा तद्वा तदुच्छित्तिः पुरुषार्थस्तदुच्छित्तिः पुरुषार्थः ॥ ७० ॥

यत् वा तत् वा इति कर्मक्षयात् वा ज्ञानात् वा अन्यतः वा इति, स्वस्वामिसम्बन्धोच्छित्त्या संसारोच्छित्तिः पुरुषार्थः ॥ तदुच्छित्तिः पुरुषार्थः इति वीप्साध्यायपरिसमाप्तौ ॥ ७० ॥

एष सत्कार्य्यसिद्धान्तः पूर्वमेव निरूपितः ।

तत्त्वतः प्रतिपाद्यत्वान्न हि स्यात् पुनरुक्तता ॥

इति कापिलसांख्यप्रवचनसूत्रवृत्तौ षष्ठोऽध्यायः ॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

वृत्तिः कृतानिरुद्धेन सांख्यसूत्रस्य धीमता ।

मूढसत्त्वविवेकाय, आत्मनश्च विमुक्तये ॥
